

8

De Nieuwstraat te Kerkrade: identificering in een grenslandschap

Erwin H. Karel

Inleiding

Historici die de Nota Belvedere lezen, valt onmiddellijk de praktische benadering door de samenstellers op. De nota bevat weinig theoretische reflecties, neemt het erfgoed zo als het in het landschap aanwezig is. Begrippen als ‘fysieke drager’, ‘cultuurhistorie’ en ‘identiteit’ worden tamelijk onprobleematisch gebruikt. Dat vraagt om een commentaar.

Deze bijdrage aan de bundel wil laten zien hoe historici op wetenschappelijk terrein relevante kennis kunnen bieden voor de verdere ontwikkeling van de in de Nota Belvedere aangedragen toekomstperspectieven. Dit gebeurt door te beschrijven hoe een geografische ruimte zich verhoudt tot een mentale. Daarbij worden twee hypothesen geponeerd. De eerste veronderstelt dat er naast het geografische landschap ook andersoortige landschappen bestaan (economische, politieke, culturele etc.). De tweede stelt dat een cultuurhistorische identiteit niet primair door het geografisch landschap wordt gevormd. Beide stellingen roepen de vraag op of het centraal stellen van het geografische landschap de juiste manier is om een cultuurhistorische identiteit te bepalen. Een en ander zal worden toegelicht aan de hand van een praktisch voorbeeld, namelijk de rijksgrens aan de Nieuwstraat te Kerkrade.¹

Grenzen, landschap en identiteit

De grensdoorlaten aan beide uiteinden van de ruim anderhalve kilometer lange Nieuwstraat/Neustrasse in Kerkrade en Herzogenrath zijn verdwenen. Aan de ene kant verhindert het Eurode Bussiness Centre (EBC) de doorgang,

¹ Voor dit artikel werden de volgende bronnen geraadpleegd:

Gemeentearchief Kerkrade (GAK): *Archief Kerkrade 1797-1945*: inv. nrs. 313-314 (grenstractaat 1816); 321-339 (rijksgrenspalen); 2852 (grensbewaking); 4165 (bevordering goede betrekkingen); 207 (aanduiding grens door vlaggen e.d.); 768 (aansluiting België of Duitsland); 4769 (grensincidenten) *Archief Kerkrade 1946-1960*: inv. nrs. 61 en 63 (voorheen. 4.07.151) (grenswijzigingen tussen Nederland en Duitsland 1949 en 1960). *Bibliotheek*: 3188 (Grensverdrag 1960).

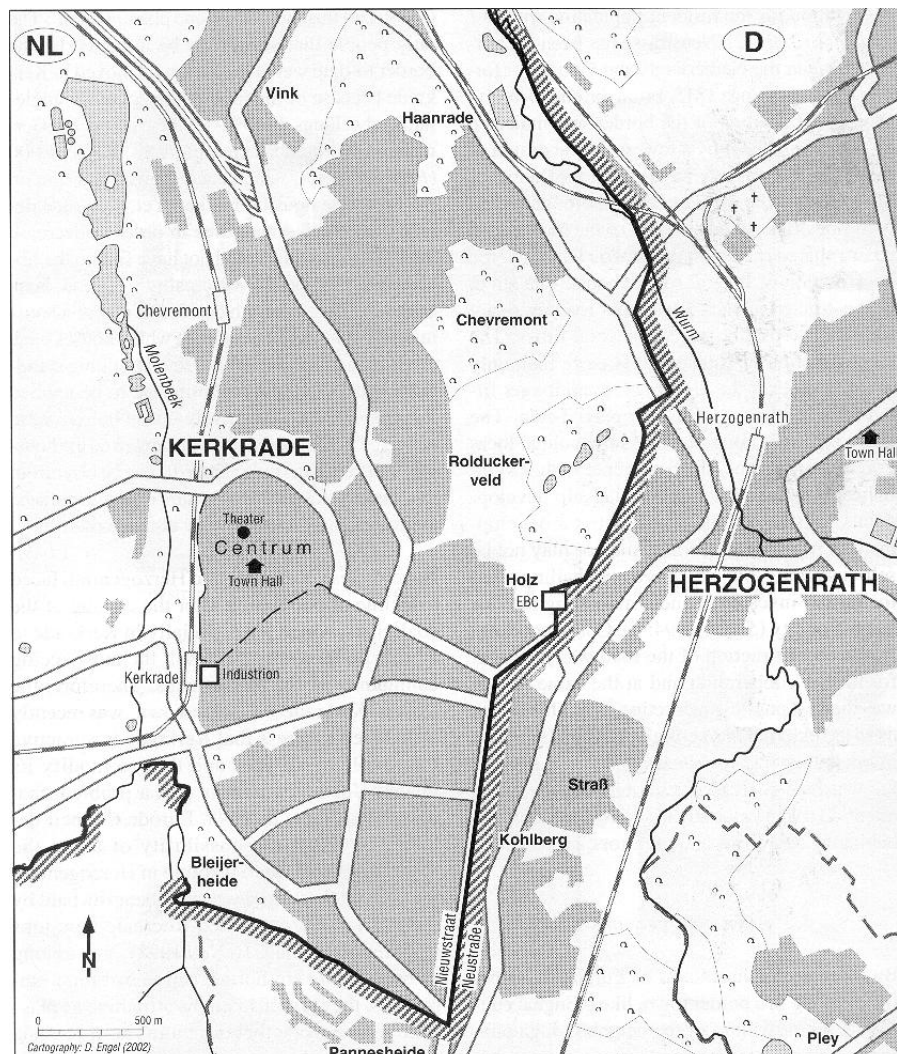
aan de andere wordt het gemotoriseerde verkeer door twee strategisch geplaatste hekjes in een andere richting geleid. Alleen het straatnaambordje *Am Zollhaus* herinnert bij de nieuwe doorgaande weg nog aan de situatie van zo'n dertig jaar geleden. Toen was de passant genooddaakt langs een van beide douaneposten te gaan, want op de as van de straat stond een robuust hek van harmonicagaas.

Grenspaal 229 bevindt zich aan de zuidzijde van dit stukje rijksgrens.¹ Hier was vroeger de grensovergang Bleijerheide. De Nieuwstraat/Neustrasse strekt zich vanaf dit punt een kleine anderhalve kilometer noordwaarts en maakt daar, bij rijksgrenspaal 230, een knik in noordoostelijke richting. Ze splitst zich op deze plek in tweeën. In westelijk richting loopt de Holzstraat, die leidt naar de stadskern van Kerkrade. Wie de andere weg volgt, komt na driehonderd meter bij rijksgrenspaal 232. Daar bevond zich vroeger de grensovergang Herzogenrath, genoemd naar de Duitse plaats die in het nabijgelegen Wormdal ligt. Dit laatste gedeelte staat aan Duitse zijde bekend als Aachenerstrasse, terwijl het in Nederland als een doorlopende weg wordt beschouwd en dus Nieuwstraat heet.

Het 'Ijzeren Gordijn', zo werd het hek van harmonicagaas cynisch genoemd, net zoals de grens tussen West- en Oost-Europa gedurende de Koude Oorlog. Het werd in 1956 door de Nederlandse autoriteiten geplaatst en verving de prikkeldraadversperring die door de Duitsers gedurende de oorlog en bezettingsjaren was opgetrokken. Het was een manifestatie van een periode dat nationalisme in Europa was ontaard in twee wereldoorlogen. Anno 2002 behoort het ijzeren gordijn aan de Nieuwstraat tot het verleden. De gemeente Kerkrade en Herzogenrath ondernemen tegenwoordig onder de naam Eurode pogingen om de eenheid, zoals die vóór 1815 bestond, te herstellen.² In dat jaar werden beide gemeenschappen gescheiden door de mogendheden die op het Congres van Wenen de nationale grenslijnen van Europa voor de post-Napoleonistische era opnieuw vaststelden. Het Land van 's Hertogenrade – ook wel aangeduid als het Land van Rode – veranderde in de twee eeuwen daarna in wat in dit essay zal worden aangeduid als *grensland-schap*. Daarmee wordt bedoeld een landschap bestaande uit twee of meer delen, die als gevolg van een grensscheiding zowel een (historisch) gemeenschappelijke als een onafhankelijke ontwikkeling kennen. De verschillen worden mede bepaald doordat de politieke, culturele en economische sturing

¹ De nummering van de grenspalen bestaat uit twee reeksen. De eerste reeks (1-862) loopt vanaf het oude drielandpunt Frankrijk/Luxemburg/Pruisen tot aan Drieland in de gemeenten Losser en Gronau. De tweede reeks (1-203) begint op dit punt en loopt verder noordwaarts tot aan de Dollard.

² Zie in dezen: *Eurode*.

Kerkrade en Herzogenrath aan beide kanten van de Duits-Nederlandse grens

vanuit andere centra gebeurt. In het geval van Herzogenrath vanuit Berlijn (en na de Tweede Wereldoorlog tot 1999 vanuit Bonn) en in Kerkrade vanuit Den Haag. Grenslandschappen hoeven zich geenszins te bevinden in het overgangsgebied van twee nationale staten. Ze kunnen ook voorkomen tussen twee dorpen of streken. Maar omwille van de duidelijkheid wordt in dit essay slechts ingegaan op de oostelijke en zuidelijke rijksgrens van Nederland.

Wanneer het woord grenslandschap in zijn beide afzonderlijke delen

wordt ontleend, kan worden geconstateerd dat het begrip landschap een dubbele betekenis kent. Veelal wordt er simpelweg een gebied of territoiree omschreven. Maar de term, mede populair geworden door de Nederlandse schilderkunst in de vroeg-moderne tijd, duidt feitelijk een gebied aan dat zich tussen de waarnemer en de horizon bevindt. Het landschap verandert als de waarnemer van positie verandert. Landschap verwijst in het taalgebruik dus niet alleen naar een fysieke ruimte, maar ook naar een mentale, want de wijze van waarneming is essentieel.

Het andere deel van het woord grenslandschap is afkomstig uit de Slavische talen en aan het einde van de middeleeuwen via de oostelijke gewesten van het Duitse Rijk in het Nederduitse taalgebied terechtgekomen. Hier is de oudst schriftelijke vermelding van grens terug te vinden in 1573.¹ Het woord is daarna ingeburgerd geraakt en heeft allerlei oudere begrippen, zoals 'scheydinghe', 'voerpaale' en 'limietscheiding', verdrongen. Historische vormen van fysieke grensaanduidingen zijn in het landschap vaak herkenbaar in de vorm van stenen, palen, rivierloopjes of gegraven greppels. Tegenwoordig zijn zij soms terug te vinden in gecultiveerde vorm. Zo worden sommige markestenen in Drenthe, die de grenzen tussen de buurschappen markeerden, zorgvuldig geconserveerd. In het huidige spraakgebruik heeft het begrip grens, net als landschap, een tweeledige betekenis.² Het kan in de eerste plaats worden gebruikt ter aanduiding van een denkbeeldige scheidslijn. Dergelijke lijnen zijn onder andere te vinden op cultureel, sociaal of politiek vlak. Een taalgrens is bijvoorbeeld niet exact aan te wijzen. Ze is veeleer een wirwar van lijnen die gelijksoortige klankuitspraken (isofonen) verbinden. In de tweede plaats wordt grens gebruikt ter aanduiding van de fysieke scheiding tussen twee gebieden, het maakt niet uit of dit nu het territoiree van twee landen of twee bureen in de straat betreft. In dit geval gaat het niet om een denkbeeldige lijn, maar een die 'concreet' in het landschap is getrokken. Aan weerszijde van die grens bevinden zich dan soortgelijke of vergelijkbare ruimtes/landschappen. Duitsland mag dan wel vier- tot vijfmaal zo groot zijn als Nederland, de gesproken taal is er anders, de sociale omgangsvormen verschillen, maar de twee naties blijven vergelijkbare entiteiten.

Met het begrip grens is vrijwel onlosmakelijk een besef van identiteit verbonden. Zowel langs denkbeeldige als concrete grenzen is aan weerszijden een zogenaamd 'wij-zij gevoel' mogelijk. Op nationaal niveau is dat evident, maar ook tussen provincies, steden, dorpen, wijken en buurten doet zich dit fenomeen voor. In Drenthe spreekt men bijvoorbeeld van 'Oeze Volk' en 'de vrömde' (vrij vertaald: ons soort mensen en de vreemden). Tussen beiden bevindt zich een culturele grens. Over wat die identiteit nu precies inhoudt

¹ 'Grenzen', in: *Woordenboek der Nederlandse Taal deel V* (Leiden 1900) 661-667, aldaar 661.

² We laten de figuurlijke betekenis ("zijn grenzen verleggen") hier buiten beschouwing.

en hoe ze totstandkomt zal verderop in dit verhaal worden ingegaan. Hier wordt slechts vermeld dat 'wij-zij' een samenhangend begrip is. 'Oeze Volk' kan slechts bestaan bij de gratie van 'de vrömde'; de inhoud van de een wordt (mede)bepaald door die van de ander.¹ De grens die tussen beide loopt scheidt hen, maar zij is tevens voorwaarde voor hun verbinding. Sommige auteurs noemen dit een paradox in het landschap. De grens functioneert als brug voor menselijk verkeer, *omdat* ze tegelijkertijd ook een barrière is.² In die zin vormen grenslandschappen een eenheid.

Naast 'grens' en 'landschap/ruimte' is 'identiteit' de derde term die hier naar voren wordt gehaald. Niet zonder reden, want de Nota Belvedere de aanleiding tot dit essay spreekt veelvuldig over cultuurhistorische identiteit zonder dat dit laatste begrip duidelijk wordt omschreven. Uit de gepresenteerde tekst kan men slechts afleiden dat de samenstellers van mening zijn dat een landschap een eigen identiteit bezit. Anderen hebben daaraan de gedachte gekoppeld dat er zoiets kan bestaan als een 'biografie van een landschap'.³ Op dit laatste wordt aan het einde van dit betoog nog teruggekomen.

Nota Belvedere

De Nota Belvedere (1999) is geschreven naar aanleiding van de debatten die in de jaren negentig van de twintigste eeuw werden gevoerd over de toekomstige ruimtelijke inrichting van Nederland. De opdracht daartoe werd gegeven door een drietal ministeries, namelijk 'Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen', 'Landbouw, Natuurbeheer en Visserij' en 'Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer'. De ministeries vroegen zich af hoe meer rekening kon worden gehouden met cultuurhistorische waarden bij de herinrichting van gebieden. De nota brengt mogelijke beleidsopties in kaart. Bovendien bevat zij een lijst met cultuurhistorisch belangrijke steden en potentiële Belvedere-gebieden, dat wil zeggen gebieden waar een actief beleid zou moeten worden gevoerd om de cultuurhistorische identiteit te bewaren. De nota leunt daarbij zwaar op de aanwezigheid van zogenaamde fysieke restanten, dat wil zeggen objecten die verbonden zijn met de historie van de streek.

Wie de nota leest blijft met tenminste één prangende vraag zitten: in hoeverre kunnen objecten uit het verleden, die als scherven in de geografische ruimte liggen, de geschiedenis weerspiegelen? De nota is namelijk een pleidooi om die fysieke restanten – ook wel fysieke dragers genoemd – zoals die nog in het landschap zijn terug te vinden, te conserveren en als uitgangspunt te nemen voor een verdere ontwikkeling van datzelfde landschap. Het hogere

¹ E. H. Karel, *Grenzen in Drenthe*, 98-131.

² A. Knotter, 'Paradoxen van de grens', 159-174.

³ M. Hidding, J. Kolen en Th. Spek, 'De biografie van het landschap', 7-110.

doel is de diversiteit en de lokaal cultuurhistorische identiteit van de verschillende Nederlandse landschappen voor de toekomst te waarborgen. Niet enkel vanwege hun regionale of lokale betekenis, maar ook vanwege het nationale belang. Zo zou de 'Hollandse Waterlinie' volgens de samenstellers van de nota "... moeten appelleren aan een gevoel van nationale trots".¹

In de nota wordt uitgegaan van een beperkte definitie van cultuurhistorie. De samenstellers schrijven: "Daar waar in deze nota gesproken wordt over cultuurhistorie gaat het om sporen, objecten en patronen/structuren die zichtbaar of niet zichtbaar onderdeel uitmaken van onze leefomgeving en een beeld geven van de historische situatie of ontwikkeling. Cultuurhistorie omvat dus zowel het archeologisch, het historisch-(steden)-bouwkundig als het historisch landschappelijk erfgoed. In de Nota Belvedere wordt dus niet ingegaan op cultuurhistorisch 'roerende goederen' zoals bijvoorbeeld verzameld in musea of archieven".² Dit stemt tot nadenken. Niet alleen de 'roerende objecten' worden uitgesloten, ook de niet-zichtbare verhalen en ideeën in de geschiedenis – zo men wil de non-fysieke objecten – worden uit het begrip cultuurhistorie verbannen. De definiëring lijkt ingegeven door praktische redenen. Historisch-geografen, archeologen en kunsthistorici die met deze nota het voortouw namen, hebben elkaar gevonden op de gemeenschappelijke noemer van de 'onroerende' objecten in het landschap en zij hebben die – mede om gemakkelijker aansluiting te vinden bij het denken van de beleidsmakers in Den Haag – geproclameerd tot cultuurhistorie.³ Vanuit wetenschappelijk oogpunt kunnen hierbij kanttekeningen worden geplaatst. Voor historici is deze definitie een vorm van cultuurhistorisch reductionisme. Immers de geschiedwetenschap neemt het menselijk denken en handelen in zijn historische context als object van onderzoek, niet de fysieke objecten als zodanig. Een eenvoudig voorbeeld kan dit toelichten. In 1936 deelden twee Nederlandse burgers van Joodse komaf aan de Kerkraadse Nieuwstraat pamfletten uit die gericht waren tegen het Hitler-bewind. Toen zij over de grenslijn stapten naar Herzogenrath om een verkiezingsaffiche van een lichtmast in de Neustrasse af te trekken, werden ze gearresteerd en vervolgens werd één van hen tot drie maanden celstraf veroordeeld.⁴ Bij een nadere analyse is niet het object grens voor historici van belang, maar wel het feit dat er twee verschillende politieke landschappen bestonden: één die de-

¹ *Belvedere. Beleidsnota*. Voorbeeldproject: 'De nieuwe Hollandse Waterlinie. van Neerlands hoop in bange dagen tot 'Grand projet', VI.

² *Belvedere. Beleidsnota*, 10. Zie in dezen ook: G. J. Borger, 'Cultuurhistorie: een begrippenkader', 11-24; G. J. Borger, 'Cultuur en leefbaarheid', 3-24.

³ G.J. Borger, 'Cultuur en leefbaarheid', 4-5.

⁴ Gemeente Archief Kerkrade (GAK), Archief Kerkrade 1795-1946, inv. nr. 4769, 'Proces-verbaal'.

monstreren toestond en een ander die het verbod. De rol van de grens als fysiek object is daarin slechts marginaal. Niet grenzen creëerden nationalisme, maar nationalisme geeft grenzen een specifieke identiteit. Dat wil overigens niet zeggen dat fysieke objecten soms niet richtinggevend kunnen zijn in een historisch proces, maar zij kunnen dat slechts wanneer een betekenis rondom hen is geconstrueerd..

Trouwens, soms zegt de afwezigheid van objecten juist iets over de geschiedenis. In het Limburgse en Brabantse landschap was het de gewoonte om kruistekens en Mariabeelden te plaatsen in het veld en op kruisingen van wegen. Het behoorde tot de uitingen van heiligenverering zoals die in het katholiek geloof gangbaar zijn. In noordelijke, calvinistische streken ontbreken deze crucifixen en veldkapelletjes. Na de reformatie aan het einde van de zestiende eeuw werd het plaatsen van dergelijke symbolen niet langer getoleerd. Dit betekent echter niet dat het katholiek geloof in deze gebieden niet voorkwam. In streken als bijvoorbeeld Twente trok de katholieke gemeenschap voor de kerkdienst over de grens. In Haaksbergen herinnert op oude kaarten de naam 'papendijk' nog aan de route van de kerkgangers.¹ In het Drentse Nieuwe-Schoonebeek, waar sedert de achttiende eeuw Duitse migranten uit het katholieke Emsland zich vestigden, ging men voor huwelijken en dopen naar het naburige Twist. Juist het ontbreken van objecten met betrekking tot het katholicisme zegt hier iets over de geloofsgeschiedenis van een streek of dorp.

Waar het hier om gaat is dat de palen en stenen geen betekenis van zichzelf hebben. Een fysiek object als zodanig heeft geen betekenis of identiteit, hoewel zelfs historici soms het tegenovergestelde lijken te beweren. Zo voerden J. Tollebeek en T. Verschaffel begin jaren negentig in de essaybundel *De vreugden van Houssaye* de opgestopte en dus voor eeuwig zwijgende papagaai van de beroemde Franse schrijver Gustav Flaubert op als ontlokker van een ontroerende en spontaan historische sensatie.² De leef- en gedachtewereld van Flaubert zou voelbaar worden bij de aanschouwing van de groene vogel. Er zou zich als het ware een historische 'openbaring' voltrekken. Beide auteurs wilden daarmee aantonen dat de gevoelde sensatie een stap was in de ontwikkeling naar belangstelling voor de geschiedenis. Het bekijken van een object uit het verleden zou tot een spontaan historisch bewustzijn kunnen leiden. Zelf waren de schrijvers overigens op zoek naar de geschiedenis om de geschiedenis, naar de geschiedschrijving bevrijd van de last van het heden.³

¹ W. Schweizer, 'Duizend jaar Twente', 439-458, aldaar 444.

² J. Tollenbeek en T. Verschaffel lijken in dit essay de historische sensatie te verwarren met een gewone sensatie. J. Tollenbeek en T. Verschaffel, *De vreugden*, 29.

³ Ibidem, 47.

Hoewel de bundel zeer leeswaardig is, lijkt elke theoretische discussie na J. Huizinga, aan welke cultuurhistoricus het begrip historische sensatie werd ontleend, overgeslagen te worden. Immers de wijze waarop we het verleden reconstrueren, weerspiegelt altijd en in elk geval deels het heden. Het is de spiegeling die sensatie oproept, niet het object.

De Franse filosoof M. Merleau-Ponty stelde ooit dat de mens een historisch idee is, geen natuursort.¹ Dat is een typering die ook los van zijn gedachte wereld (fenomenologisch existentialisme) een zinvolle blik op historisch bewustzijn mogelijk maakt. Wanneer beseft de toeschouwer van een monument dat hij zelf een historisch idee of constructie is, dus meer dan slechts een 'objectieve' waarnemer? Aan de historische betekenis (sensatie) van het object, gaat altijd een historisch bewustzijn vooraf. Historici zijn geïnteresseerd in de vorming daarvan. En dat in de tweeledige betekenis van vorming, namelijk als ontstaansproces en als leerproces. Hoewel de opvatting niet onbetwist is, lijkt volgens de eigentijdse inzichten de geschiedbeleving vooral te berusten op een narratieve basis. Dit geldt dan ook voor de geschiedwetenschap ook al hanteert zij soms cijfers, grafieken, formules of een veelsoortigheid aan beeldend materiaal. De reconstructie van het narratieve gebeurt aan de hand van een breed scala van (hulp)bronnen, waaronder de restanten van het verleden in het landschap. Soms zijn de sporen zelfs niet meer in roerende bronnen terug te vinden en zitten ze slechts in de hoofden van mensen. Zij moeten dan bijvoorbeeld via 'oral history' (door historici) of veldonderzoek (door antropologen en etnologen) terug gevonden worden. De Britse historicus P. Thompson geeft in *The Voice of the past: oral History* veel illustraties van de wijze waarop niet-westerse bevolkingsgroepen hun geschiedenis op een verbale manier bewaren.² Ook *Narrating our past*, een publicatie van de sociaal-antropologe E. Tonkin over het Afrikaanse continent, vermeldt daarvan talloze sprekende voorbeelden.³ Geschiedenis is voor veel volkeren nog steeds een orale traditie, geen geschrevene of in objecten vastgelegde.

Vraagstelling

Dat in dit essay grenzen centraal staan, kan op het eerste gezicht bevreemden, aangezien de Nota Belvedere nauwelijks rept over grenzen als fysieke dragers. Uitzonderingen daarop is de *Limes*, de grens van het Romeinse Rijk dwars door Nederland. Hier beperken we ons echter tot de grenzen die vanaf

¹ C. Kwant, *De fenomenologie*, 100-101.

² P. Thompson, *The voice of the past*.

³ A. Tonkin, *Narrating our pasts*.

de middeleeuwen zijn ontstaan en die tegenwoordig nog deels in de vorm van nationale grenzen zijn te herkennen. In de nota wordt hooguit gerefereerd aan verdedigingslinies in landschappen die nu als grensstreek bekend staan. Zo noemt men de Schans Bourtange in het Groningse Westerwolde, die minstens twee eeuwenlang gold als een grenspunt aan de oostzijde van Nederland. Ook bij oude Spaans-Staatse grens in West-Zeeuws Vlaanderen wordt een viertal linies aangewezen als fysieke dragers van het verleden. In beide gevallen gaat het echter niet om een grens, maar om militaire objecten.¹ Het al dan niet genoemd zijn in de Nota Belvedere hoeft geen criterium te zijn voor de status van fysiek drager. De nota is niet limitatief in haar opsomming daarvan. Integendeel: door de pragmatische keuzes die gemaakt zijn, nodigt de nota uit om nieuwe objecten aan te dragen. Grenzen zijn in dat opzicht om twee redenen interessant. Want behalve als fysiek object kunnen ze ook in minder fysieke vorm in de landschappelijke ruimte worden aangetroffen. Verlaten douanehuisjes, vergeten rijksgrenspalen, overwoekerde markestenen enzovoort, ze zijn allemaal nog als concrete sporen terug te vinden. Maar wat te denken van taalgrenzen, sociale grenzen, culturele grenzen? Hebben deze denkbeeldige grenzen geen 'representatieve' sporen in het landschap nagelaten? Behoren zij niet tot onze cultuurhistorie of cultuurhistorische identiteit? Uitgangspunt hier is dat grenzen niet alleen objecten in het fysieke landschap zijn, maar evenzeer in andersoortige landschappen bestaan.

Grenslandschappen zijn tegenwoordig nog het meest pregnant aanwezig langs de rijksgrenzen in het oosten en zuiden van ons land. Hier is de grens niet alleen als concreet object in het landschap aanwezig, maar stapelt zij zich ook in andere bereiken op. Vooral in de periode 1914-1992, van het begin van de Eerste Wereldoorlog tot aan de opheffing van de Europese binnengrenzen, was er nog duidelijk sprake van een fysieke grens, dat wil zeggen in de vorm van prikkeldraad, wachttorens, slagbomen, hekken en de reeds langer aanwezige grenspalen die sedert de Franse Tijd de oude grenstekens vervingen. Nadien is de grens in zijn fysieke vorm slechts her en der als monument aanwezig: gerestaureerde douanehuisjes, een opgetuigde slagboom of een vergeten grensbord. In cultureel opzicht is de grens echter wel nog altijd voelbaar door verschillen in taal, gewoontes, architectuur enzovoort.

Om het betoog beter te kunnen toelichten is een voorbeeld gekozen, namelijk de reeds hiervoor aangehaalde rijksgrens tussen Kerkrade in zuidoost Limburg, het voormalig Nederlands mijngebied, en het Duitse Herzogenrath. Dit grensgebied wordt niet genoemd in de Nota Belvedere. Het draagt vanuit cultuurhistorisch oogpunt dat wil zeggen als optelsom van archeologische,

¹Belvedere. Beleidsnota. Bijlage: Gebieden, 13, 27-28 en 97-98.

historisch-geografische en bouwarchitectonische waarden schijnbaar te weinig elementen om hoog te scoren op de prioriteitenlijst. Vanuit historisch wetenschappelijk perspectief is natuurlijk elk landschap interessant, hoewel er een gradueel verschil in belangrijkheid is aan te brengen. Het hier geselecteerde grenslandschap bevat voor het te voeren betoog dusdanig veel verhelderende aspecten, dat het als centraal voorbeeld naast incidentele voorbeelden elders uit het land is gekozen. Bovendien wordt op grond van een eerdere studie regelmatig gerefereerd aan de grens tussen Drenthe en het Duitse Emsland.¹ De historiografie over de grens in zuidoost Limburg is beperkt, en bovendien voor een belangrijk gedeelte slechts vanuit Kerkraads perspectief geschreven.² Dit laatste is vrijwel altijd een probleem bij de beschouwingen over grenslandschappen. Er zijn er slechts weinige te vinden waar de geschiedenis vanuit beide standpunten wordt benaderd.³

Met dit essay wordt niet beoogd grenzen te nomineren als 'vergeten objecten van de cultuurhistorie', hoewel daar niets op tegen zou zijn. Net zo min ligt het in de bedoeling een pleidooi te houden om de voormalige Limburgse mijnstreek te verheffen tot Belvedere-gebied, hoewel daar evenmin bezwaar tegen kan worden gemaakt. Wellicht draagt dit essay er toe bij dat er meer erkenning komt voor de waarde van grenslandschappen in het algemeen. Voorop staat een kritische beschouwing over de nota. Dat betekent echter geenszins dat de doelstellingen in de nota overbodig zouden zijn.⁴ Ze bevat veel voorstellen die ondersteuning verdienen. Bovendien geeft ze aanleiding tot het schrijven van nieuwe boeiende studies, zoals de essays in de bundel *Bodemarchief in Behoud en Ontwikkeling. De conceptuele grondslagen*. De auteurs maken daarin een onderscheid tussen de problematiek op wetenschappelijk niveau en die op een praktisch uitvoerend niveau. In het kader van dat laatste pleiten zij bijvoorbeeld voor de instelling van cultuurhistorische kenniscentra, een idee dat verdere uitwerking verdient. In dit essay wordt aan die praktische uitwerking verder geen aandacht besteed. Er bestaat

¹ E.H. Karel, *Grenzen in Drenthe*.

² M.N.B. Kockelkoren, 'Kerkrade-grensgemeente (1916-1991)'; J. Brassée en M. Kockelkoren, 'De bewoners van oostelijk Zuid-Limburg', 320-344; L. Augustus, J. Driessen en L. Schaeps, *200 Jaar steenwegen*; N. Ehlers schrijft een proefschrift over de grens. Zij probeert wel beide perspectieven te problematiseren. Zie in dezen ook: N. Ehlers, 'De "Muur" van Kerkrade', 5-7.

³ Een boek als bijvoorbeeld Ems Dollard Regio is opgebouwd rondom verhalen uit de verschillende grensregio's, niet als grensregio als geheel. Van dergelijke 'vergelijkende' studies zijn er meer. Zie: O. Knottnerus, P. Brood, W. Deeters en W. van Lengen (red.), *Rondom Eems en Dollard*.

⁴ Zie in dezen de sterk afwijzende reactie van: K. Bosma, 'Vraagtekens bij de nota Belvedere', 72-74.

een behoorlijke kloof tussen theorie en praktijk en die wordt hier niet overbrugd.

Dit betoog wil, zoals reeds in de inleiding genoemd, aan de hand van een tweetal hypothesen laten zien hoe historici op wetenschappelijk terrein relevante kennis kunnen bieden voor de verdere ontwikkeling van de in de Nota Belvedere aangedragen toekomstperspectieven. De keuze om hier het wetenschappelijke perspectief van de geschiedreconstructie te prevelaren is niet zonder reden. Het onderscheid 'history' (geschiedenis) en 'heritage' (erfgoed) duidt erop dat het verleden ('past') in twee vormen kan worden ge(re)-construeerd.¹ Geschiedenis verwijst naar de poging om het verleden 'an sich' te reconstrueren, met alle beperkingen die daarbij gelden. Dit gebeurt hoofdzakelijk binnen een wetenschappelijke praktijk van historici. Bij die reconstructie worden allerlei regels en conventies in acht genomen, zoals bijvoorbeeld bronnenkritiek en theoretische reflecties. Deze bepalen niet alleen of een verhaal uiteindelijk het predikaat 'wetenschappelijk verantwoord' krijgt, maar ook hoe de verzamelde gegevens worden geordend.

Daarnaast kennen we het verleden zoals dat in de vorm van erfgoed tot ons komt. Te denken valt bijvoorbeeld aan egodocumenten, de familie-verhalen bij de haard, de bak met oudheidkundige voorwerpen in het museum, de verkleedpartijen in historisch kostuums, en dergelijke. Hieronder valt ook de wijze waarop in de Nota Belvedere wordt voorgesteld de fysieke dragers te conserveren voor de toekomst. Deze vormen van reconstructie van het verleden zijn echter aan andere regels onderworpen dan het wetenschappelijke verhaal. Ze zijn meestal ingebed in de sociale praktijk of het actuele netwerk waar ze ontstaan. Zo is in de eigentijdse verbeelding van het verleden bij musea een sterke nadruk komen te liggen op vorm en beleving. Het verleden moet als het ware als een illusie worden ondergaan. Musea moeten de concurrentie aangaan met andere vrijetijdsbestedingen als pretparken en televisie. Om zich in dat netwerk te kunnen positioneren, maken zij het verleden dienstbaar aan populaire presentatievormen die hun eigen wetten en normen kennen.

Het gaat in dit essay niet om de vraag of de één grotere aanspraak zou kunnen maken op legitimiteit dan de ander. Met de woorden van D. Lowenthal kunnen we slechts constateren: "Viewed as history, the past is a foreign country; viewed as heritage, it is highly familiar".² Hier wordt gezocht naar de rol van de historici bij de toekomstperspectieven van de Nota Belvedere. Daarom staat het wetenschappelijke geschiedverhaal centraal en niet de erf-

¹ D. Lowenthal, *The heritage crusade*.

² Ibidem, 139.

goedverhalen. Het eerste mag overigens wel als een commentaar op de tweede worden beschouwd.

Voorgeschiedenis van een grens

De bestuurders van Kerkrade en Herzogenrath zouden graag (deels) terugkeren naar een situatie die vóór 1815 gold. Toen waren beide onderdeel van het omvangrijkere Land van 's Hertogenrade en vormden ze een culturele en bestuurlijke eenheid. In zoverre men overigens in de staatkundige lappendeken Limburg kon spreken van een bestuurlijke eenheid. Als voormalig Bourgondisch territoire (sedert 1396) ressorteerde het Land van 's Hertogenrade vanaf 1555 nog enige tijd onder de koning van Spanje. Maar gedurende de Tachtigjarige Oorlog raakte het verscheurd in Spaanse en Staatse gebieden. In 1661 werden deze door het 'Partagetractaat Landen van Overmaas' verdeeld tussen het koninkrijk Spanje en de jonge Republiek. Kerkrade en Herzogenrath bleven onder de Spaanse kroon vallen, maar naburige dorpen werden 'Staats', dat wil zeggen dit deel van het Land van 's Hertogenrade behoorde toe aan de Staten Generaal van de Republiek der Verenigde Nederlanden. In 1715, na de Oostenrijkse successieoorlogen, werd het gezag over de Spaanse gebieden overgedragen aan het Habsburgse koningshuis van Oostenrijk.

Twee eeuwen was het gebied regelmatig het toneel van oorlog, plundering en vooral verscheurdheid. Rond 1700 kon iemand uit het Land van 's Hertogenrade gemakkelijk een zestal landsgrenzen overschrijden zonder dat er iets te merken viel van grote verschillen in het landschap of in de mentaliteit van de bevolking. Hoewel de kennis over de 'Limburgse' bevolking gedurende de vroeg moderne tijd niet uitputtend is onderzocht, lijkt het niet gewaagd te stellen dat vooral de katholieke godsdienst in dit landelijk gebied tijdens deze periode zorgde voor een eenstemmigheid en gemeenschappelijke identiteit die de staatkundige scheidingen oversteeg.¹ In tijden van vrede poogden de successievelijke vorsten en leenheren die eenheid ook te versterken door in het Limburgse gebied de economische activiteit te bevorderen. Eén van de initiatieven betrof de aanleg van een verharde weg tussen Aken en Geilenkirchen. Als onderdeel van project werd ook een gedeelte in het Land van Rode verhard, namelijk de latere Nieuwstraat een verbastering van Neu Straß ter onderscheiding van het meer oostelijk gelegen gehucht Straß. Dit gebeurde in opdracht van de abdij Kloosterrade, die daartoe toestemming had verkregen van de Oostenrijkse keizer Jozef II (1783). In september 1786 werd de weg in gebruik genomen.² Hij was onder andere van belang voor de

¹ R. J. Herpers, 'Eenheid en scheiding', 7-128, aldaar 14.

² L. Augustus, J. Driessen en L. Schaeps, *200 Jaar steenwegen*, 5.

afvoer van steenkolen, waarvoor ook de gelijktijdig aangelegde weg van de Nieuwstraat richting Heerlen en Maastricht dwars door de dorpskom van Kerkrade dienst deed.

Nauwelijks acht jaar later trokken de Franse troepen het gebied binnen en brachten Kerkrade en Herzogenrath voor nagenoeg twee decennia onder hun heerschappij. De wegen en de barrières (dat wil zeggen: tollën) die in Neu Straß waren aangelegd gingen van de abdij over in staatshanden. En dat bleef zo gedurende de hele Franse Tijd. Na de val van Napoleon werd in 1815 door de overwinnaars besloten om beide gemeenten te scheiden in een Nederlands en een Pruisisch gebied. De bestuurders van het toenmalige kanton Rolduc (Kerkrade, Eygelshoven Simpelveld en Rimbürg) en de schepenen van Herzogenrath protesteerden fel tegen de splitsing. Zij pleitten voor handhaving van de eenheid en aansluiting bij *les autres belges*.¹ Geholpen heeft het niet. Historici concluderen tegenwoordig dan ook dat wie de tekst van het verdrag bestudeert, zich niet aan de indruk kan onttrekken dat er sprake is geweest van een koehandel. Alleen het nationale belang telde, er werd totaal geen rekening gehouden met de verlangens en de wensen van de lokale bevolking.²

Na de scheiding startte de geschiedenis van een bijzonder stukje rijksgrens. Hoewel aanvankelijk was voorgesteld om de grens langs het riviertje de Worm te laten lopen, werd bij het Verdrag van Aken (26 juni 1816) besloten om een uitzondering te maken, namelijk voor het gedeelte van de verharde Nieuwstraat. Pruisen zag het militair – en wellicht ook het economisch – belang van de weg Aken-Geilenkirchen in en wenste die helemaal in te lijven. Het tracé bij Kerkrade was dus in volle eigendom van de Pruisische koning. De grens liep aan de westzijde *naast* de verharde weg. De Pruisische staat moest echter in ruil een veer laten. Ze gaf haar aanspraken op de Domaniale Mijn en de daarbijbehorende exploitatieconcessies op, hoewel men dacht dat die in de toekomst voor de steenkolenvoorziening van Aken van groot belang konden zijn.³ De grens van de mijnconcessies liep door tot aan de Worm, wat overeenkwam met een oppervlakte van ongeveer honderddertig hectare. Er was dus in het bovengrondse landschap sprake van een staatkundig politieke grens die niet samenviel met de economische grens ondergronds. Culturele grenzen, zoals bijvoorbeeld een taalgrens, waren toen nog niet merkbaar aanwezig.

¹ R. J. Herpers, 'Eenheid en scheiding', 20.

² J. Brassée e.a., 'De bewoners van oostelijk Zuid-Limburg', 323.

³ G. H. A. Venner, 'Het ontstaan', 269-288, aldaar 285.

Ritualisering van grenzen

In de etnologie bestaat er al langer een groeiende belangstelling voor wat genoemd wordt de ritualisering van het landschap in de volks- en dorpscultuur. Die interesse verspreidt zich ook over andere disciplines. De kunsthistoricus A. van der Woud schreef in zijn boek *Het lege land. De ruimtelijke orde van Nederland 1798-1848* een slothoofdstuk(je) over wat hij noemt de landelijke metafysica. Het hoofdstuk kan men lezen als een verontschuldiging voor het feit dat hij in zijn boek weinig aandacht had besteed aan de 'occulte' volkscultuur. Hij noteerde: "De metafysische lading van deze tegen-orde die ook antwoord moest bieden op de grote vragen van leven en dood, waarheid en gerechtigheid was soms sterk aan plekken, bomen, huizen gehecht en vormt daardoor een onderdeel van de ruimtelijke orde dat voor grote delen van het volk in de vroeg negentiende eeuw even ongrijpbaar als reëel was".¹ Vervolgens laat hij zien dat door de veranderingen in de ruimtelijke orde de (metafysische) verhalen over die ordening ook veranderden.

Gerard Rooijakkers toont in het artikel 'Mythisch landschap: verhalen en rituelen als culturele biografie van een regio' dat landschappen mentale constructies zijn die niet los kunnen worden gezien van de culturele vormgeving van het (dagelijks) leven in voorwerpen, verhalen, liederen, rituelen en gebaren.² Mensen geven als het ware betekenis aan de wereld om hen heen door perceptie en beleevingsvormen. Rooijakkers noemt dit de 'imaginaire ruimte' tegenover de in materiële termen geformuleerde geografische ruimte. Hiervoor werd er reeds op geattendeerd dat er behalve de fysieke geografische ruimte vanuit historisch perspectief rekening moet worden gehouden met andersoortige ruimtes of landschappen. Rooijakkers legt door voorbeelden te geven een link tussen de 'imaginaire' en 'materiële ruimte'. Zo beschrijft hij hoe de heide in de dorpscultuur vaak werd ervaren als het gebied van heidenen, de duivel of mythische figuren. Deze figuren gaven in de beleving van de bevolking een betekenis aan de woeste ruimte rondom de dorpen. Al even intrigerend is de (katholieke) processie door het landschap in het zuidoostelijk gedeelte van Noord-Brabant. Dit ritueel dat de vruchtbaarheid van de akkers moest bevorderen, laat zien hoe het landschap in de dorpscultuur werd geïntegreerd.

Zo'n voorbeeld kende men ook in het Duitse Emsland, vlak over de grens bij Drenthe. De meesten weten niet beter dan dat in voorbije eeuwen het Bourtanger Moeras een ondoordringbare wildernis was, die de jonge Republiek beschermde tegen allerlei invallen uit het oosten.³ De binnenvallende

¹ A. van der Woud, *Het lege land*, 555.

² G. Rooijakkers, 'Mythisch landschap', 301-326, aldaar 303.

³ E.H. Karel, *Grenzen in Drenthe*, 3-29.

legers waren gedwongen via bepaalde zandstroken tussen de moerassen door te trekken, zoals de Boertange tussen Ostfriesland en Groningen of verder naar het zuiden langs de vesting Coevorden. De zwaar bepakte strijdmachten maakten inderdaad geen kans wanneer zij dwars door het moeras zouden trekken, maar wat voor de één een grens is hoeft dat nog niet voor de ander te zijn. Voor zowel de boeren uit Emsland als die uit Drenthe vormde het moeras een onderdeel van hun landbouwsysteem. Ze gebruikten de daarbinnen liggende graslanden om te hooien of een deel van het vee in de zomer te laten weiden. De grens werd gevormd door de markegrenzen van dorpen aan weerszijde van de grens, maar delen van het moeras werden door de buurschappen meer beschouwd als gemeenschappelijk weide (compascuum). Dorpsnamen als Emmercompascuum en Bargercompascuum herinneren tegenwoordig nog daaraan.

Hoewel de oude Drentse esdorpen en die van het aangrenzende Emsland eeuwenlang gescheiden leken door het Bourtanger Moeras, hadden (en hebben) zij in cultureel opzicht veel zaken gemeen. Sommige plaatsnamen in het Emsland onderscheiden zich nauwelijks van Drentse namen. De dorpsnaam Meppen komt men aan beide zijden van de grens tegen, evenals Borger. Ook veel mythen en sagen, zoals die over de witte wieven of de gloeiende kerels, zijn aan beide zijden bekend. In één opzicht was er wel een wezenlijk verschil: Emsland was katholiek en Drenthe was na de reformatie van 1598 protestants geworden. Wellicht verklaart dit waarom de sage over de *Schnatgang* wel in Emsland, maar niet in Drenthe is overgeleverd. Schnat is de regionale uitdrukking voor akker- of veldgrens. Volgens de sage trokken de markegenoten jaarlijks van grenspaal naar grenspaal. Bij elk werd eten en drinken uitgedeeld. Zodra de jongelingen van het dorp dat ontvangen hadden, werden ze geacht er als een haas vandoor te gaan. Wie niet snel genoeg was, kreeg een pak slaag, zodat de plek van de grenspaal goed in zijn geheugen werd gegrift.¹ De Schnatgang doet sterk denken aan de katholieke processies door het landschap. In Emsland werd de betekenis van grenzen door de sage over de Schnatgang geritualiseerd. Dit gebeurde ook via andere volksverhalen. In oostelijk Nederland kent men bijvoorbeeld de legende van de man met de ketting oftewel de (bedriegende) landmeter, de sagen over de grenstekens die aangeduid worden als 'dove' (dove Waander) en de verhalen over de onbekende doden die op de grens van twee marken werden gevonden (de sage van Lebbe).

De ritualisering van het landschap in de cultuur laat zich niet spontaan uit de fysieke objecten aflezen. Het is het terrein van de mentale geschiedenis. Cultuurhistorie reikt daardoor veel verder dan die objecten. Dat is echter een

¹ W. E. Peukert (red.), *Niedersächsische Sagen*, 300.

gebied wat de samenstellers van de Nota Belvedere laten liggen. Wellicht is dat de reden waarom zij er niet in geslaagd zijn hun sleutelbegrip *cultuurhistorische identiteit* voldoende inhoud te geven. Hun benadering veronderstelt immers dat identiteit in de geografische ruimte gematerialiseerd is. Daar kan men tegenoverstellen dat ‘objecten’ – bijvoorbeeld sociale omgang, taal of politieke cultuur – die evenzeer of wellicht zelfs meer die identiteit bepalen, geenszins tastbaar aanwezig zijn. Het centraal stellen van de fysieke, geografische ruimtes of landschappen is voor een historische benadering te beperkt. Historici onderzoeken vooral ‘virtuele ruimtes’, dat wil zeggen denkbare of construeerbare ruimtes die ook tot onze realiteit behoren. Ontwikkelingen op het vlak van bijvoorbeeld economie, politiek, cultuur zijn slechts zeer ten dele gebonden aan het geografische landschap, terwijl ze daar wel grote invloed op kunnen hebben. Mogen we dergelijke ruimtes gelijkstellen met het landschap als ruimte? Ja, want datgene wat wij als fysiek landschap aanduiden is in wezen niet veel meer dan het in geografische termen beschrijven van een ruimte. Op soortgelijke wijze kunnen ook politieke, sociale, economische en andere landschappen worden geschilderd. Het zijn taalconstructies die naar een veronderstelde werkelijkheid verwijzen. Slechts de zintuiglijke waarneming van de ruimte is in beide gevallen anders, niet de wijze waarop ze totstandkomen noch de reikwijdte van hun betekenis. Deze benadering verschilt niet zoveel met die welke tegenwoordig in de wetenschappelijke optiek over ruimtelijke ordening wordt gehanteerd. Daar worden maatschappelijke processen opgevat als de constructie-elementen van een in omvang en tijd wisselende ruimte.

De bestudering van de ritualisering van het landschap vindt binnen de etnologische onderzoeksmethode vooral plaats op lokaal niveau. Ook op het nationale vlak zijn vormen van ritualisering te vinden. Zo kan men de jaarlijkse tocht van de Gouden koets naar het Binnenhof op Prinsjesdag opvatten als een bevestigingsritueel van de relatie tussen vorst en volk, of de voorstelling van Hollandse wolkepartijen, polders en groene weide in verhalen en plaatjes als een ritualisering van het Nederlandse landschap. Ritualisering is een vorm van reproduceren van betekenissen. Aan de ritualisering gaat een (theoretisch) moment vooraf, namelijk dat van betekenis geven. We willen dit laatste verschijnsel hier benaderen met de begrippen identiteit, identiteitsbesef en identificering. Op deze wijze zal ook duidelijk worden wat de specifieke inbreng van historici in de Belvedere-discussie kan zijn.

Identificering

In de Belvedere-nota wordt het begrip identiteit vooral gepresenteerd als cultuurhistorische of culturele identiteit. De nota stelt dat cultuurhistorische

kwaliteiten bewoners van een dorp, streek of regio een gevoel van eigenheid verschaffen.¹ De Limburgse heuvels, de essen in Oost-Nederland, de versterkingen in de Hollandse Waterlinie, ze zijn de fysieke dragers die het landschap een specifiek karakter geven dat door de inwoners als eigen kan worden ervaren. Het begrip identiteit is niet onproblematisch. Daar waar binnen de wijsbegeerte, de psychologie en de sociologie geprobeerd is het begrip te definiëren, bleven historici aanvankelijk achter. In historisch wetenschappelijke kring heeft het begrip vooral de laatste twee decennia opgang gemaakt. Maar nog steeds wordt identiteit zelden omschreven en veronderstelt de schrijver dat er een vanzelfsprekende definitie bestaat over de inhoud. Zo lijken de samenstellers van de Nota Belvedere het begrip cultuurhistorische identiteit gelijk te stellen met karakteristiek landschap.

De historicus W. Frijhoff liet reeds begin jaren negentig in een artikel zien dat een en ander minder eenvoudig is. Zijn betoog is om twee redenen interessant. Hij poneert niet alleen dat er meervoudige identiteiten bestaan, maar vraagt zich tevens af wat de relatie is tussen identiteit en identiteitsbesef. Kort samengevat zou volgens hem identiteit verwijzen naar een 'objectiveerbare werkelijkheid', dat wil zeggen identiteit ontstaat door voortdurende 'interactie tussen het groepsbeeld en de praxis van het individueel en maatschappelijk handelen', terwijl identiteitsbesef de perceptie daarvan is. Door te verwijzen naar het handelen stelt Frijhoff dat identiteit meer is dan enkel verbeelding. Hij beschouwt verbeelding, benoeming en herkenning als de drie basisoperaties van identiteitsbesef: "...een proces van toe-eigening van drie dimensies van cultuur: de verbeelding van eigenschappen en attributen van een groep, de benoeming van de groepsidentiteit in een vertoog over dat beeld, en de herkenning van dat vertoog als een zinvolle voorstelling van de wij-groep".²

We kunnen het ook anders formuleren. Hiervoor werd reeds betoogd dat objecten geen betekenis (identiteit) van zich zelf hebben, maar dat die geconstrueerd wordt. Praten we over abstracte objecten (bijvoorbeeld nationalisme, Nederlanderschap) dan is dat zonder meer helder, maar het geldt ook voor fysieke objecten. Immers door naamgeving en benoeming van objecten ontstaan identiteiten. Nog duidelijker wordt dat wanneer we ons voorstellen dat de betekenis van een hek transformeert naar dat van een grens. Aan die transformatie ligt wat Frijhoff noemt de 'praxis van het individueel en maatschappelijk handelen' ten grondslag. Het hek doet uit zich zelf niets, maar de mensen daaromheen veranderen zijn identiteit. Vervolgens duikt de vraag op hoe wij de inhoud van identiteiten construeren en hoe we die ons eigen

¹ *Belvedere. Beleidsnota*, 10-11.

² W. Frijhoff, 'Identiteit en identiteitsbesef', 614-634, aldaar 614.

maken. Dit is het gebied dat Frijhoff aanduidt met identiteitsbesef. Om het procesmatige karakter aan te duiden, spreken we hier echter liever – analoog aan ritualisering – van identificering. Identificering is dan het complexe proces van wederzijdse beïnvloeding van identiteit en identiteitsbesef, dat wil zeggen het terrein van de constructie, benoeming en de (h)erkenning van zowel concrete als abstracte objecten. Of in de woorden van Frijhoff: ‘er bestaat een soort spiraalbeweging, waarbij rekenschap wordt afgelegd van de dynamiek van de samenleving binnen een continuüm van identiteit en identiteitsbesef’.¹ Identificering is tevens het moment dat vooraf gaat aan ritualisering. Iets moet eerst een betekenis krijgen alvorens het in de vorm van een ritueel kan worden gereproduceerd. Het zal echter duidelijk zijn dat identificering en ritualisering in elkaar grijpen.

Frijhoff snijdt in zijn artikel nog een tweede punt aan dat hier van belang is, namelijk het bestaan van meervoudige identiteiten en de transformatie daarvan. Zo laat hij zien hoe in de zeventiende eeuw de verticaal opgedeelde gewestelijke identiteiten in de Republiek der Verenigde Nederlanden langzaam overgingen in de dominantie van horizontaal gelaagde sociaal-culturele identiteiten, te weten elite, burgerij en volk.² In de negentiende eeuw verschijnt vervolgens de natie als een vorm van identiteit. Maar nationaliteit is in de geschiedenis slechts één van de om voorrang strijdende vormen van groepsidentificatie. Ook hier zijn talloze andere voorbeelden te noemen. Zo zien we dat begin negentiende eeuw de burgerij in de noordelijke randgebieden van het nieuwe Koninkrijk, ondanks haar interesse in de eigen gewestelijke cultuur, zich in de eerste plaats oriënteert op de bovenregionale vaderlandse burgerlijke elite.³

In de Nota Belvedere is sprake van een enkelvoudige benadering van identiteit, namelijk die van de mens in zijn landschappelijke ruimte. Maar de mens functioneert in meer ruimtes tegelijk en niet enkel in de fysiek tastbare. Sociale, culturele, economische ruimtes zijn evengoed een realiteit als het landschap. En aan die ruimtes ontleen mensen ook, wellicht zelfs veel meer, identiteiten. De fysieke grenzen in het landschap worden als het ware overlapt door de sociale, die van taal en cultuur enzovoort. Ze vallen geenszins samen, en zijn soms zelfs aan elkaar tegenstrijdig. Bovendien heeft het landschap als entiteit evenmin een identiteit van zichzelf, maar slechts die welke hem wordt toegekend. Ik wil hier het beeld dat Frijhoff schept, namelijk dat er normaliter één dominante identiteit is, radicaliseren.⁴ Perspectief en

¹ Ibidem, 630.

² Ibidem, 631.

³ G. Th. Jensma, *Het rode tasje*; E.H. Karel, *Grenzen in Drenthe*, 104-108.

⁴ W. Frijhoff, 'Identiteit en identiteitsbesef', 632.

Nieuwstad begin 20e eeuw. De Domaniale Mijn liet aan de Nieuwstraat woningen bouwen voor haar personeel. Op de voorgrond de Duitse zijde. Van een zichtbare grens was nog geen sprake. Foto Collectie J. Finders (GA Kerkrade)

standpunt bepalen welke identiteit men op een bepaald moment kiest of krijgt toebedeeld. Zoals in het navolgende zal blijken hebben de inwoners van Kerkrade door de tijd heen de keus gehad tussen verschillende vormen van identificering. Aangezien die niet noodzakelijkerwijs hoeven te convergeren of samen te hangen, is er ook geen sprake van dominantie. Ook dit kan eenvoudig worden getoond aan de hand van een voorbeeld, namelijk de relletjes die een tijdlang gedurende de jaren negentig van de twintigste eeuw aan de Nieuwstraat/Neustrasse ontstonden na voetbalwedstrijden tussen Oranje en de 'Deutsche Mannschaft'. Waarom bekogelden voetbalsupporters elkaar (en de politie) met stenen? Was de fusie van beide gemeenten dan slechts een wens die leefde op bestuurlijk niveau? Men mag gerust aannemen dat, ondanks de stenen, de wens tot samengaan een breder draagvlak had (en heeft) onder de bevolking. Het feit dat twee groepen tegenover elkaar stonden na de wedstrijden duidt op een tegenstelling die zich in een geheel andere ruimte afspeelt als die van de 'eeuwenoude verbondenheid' tussen de inwoners van Herzogenrath en Kerkrade. Het gaat hier om identiteiten die ontleend worden aan een antagonisme in voetballand dat zich vooral sedert 1974 – toen het Nederlands elftal in de wereldbekerfinale het onderspit dolf tegen het Duitse – een eigen (rituele) plaats heeft verworven en in veel opzichten een oudere tegenstelling tussen de Belgische Rode Duivels en Oranje heeft

verdrongen. De geschetste paradox is er een voorbeeld van dat identiteiten niet enkelvoudig zijn maar verschillende gedaantes kunnen aannemen.

De Neustrasse/Nieuwstraat in de negentiende eeuw

Identificering en ritualisering met betrekking tot de grens bij de Neustrasse ontbreekt voor 1815, simpelweg om dat er geen grens was. Echter, daardoor wordt het juist interessant na te gaan hoe zij in de loop van de daaropvolgende twee eeuwen in de dorps- en volkscultuur is opgenomen en geïntegreerd. Men begon als het ware met 'een schone lei', dat wil zeggen dat de lokale rijksgrens in het begin voor de bevolking inhoudsloos en betekenisloos was en dat zij pas daarna betekenis heeft gekregen.

Vermoedelijk bestond er aanvankelijk verzet tegen de scheiding in het Land van Rode. Zo maakte de Commissaris van het Arrondissement Maas-tricht in 1819 tegenover de schout (burgemeester) van Kerkrade nog gewag van 'ontvoerde' en 'vernieldde' grenspalen.¹ Het moedwillig weghalen, omverwerpen en vernielen van grenstekens is al eeuwenlang overal een teken van onvrede met de getrokken scheidslijn. Tot januari 1822 werd er onderhandeld over de verdeling van gemeenschappelijke eigendommen. Op private eigendommen had de scheiding minder invloed. Boeren exploiteerden nog decennialang landbouwgronden aan de andere zijde van de grens. Evenmin veranderden de contacten tussen familieleden aan beide zijden. Ook het economische verkeer ging normaal door, hoewel sommige producten als gevolg van nieuwe douanebarrières bijzonder populaire smokkelwaar werden. Van een fysieke scheiding tussen beide gemeenten, zoals die in de twintigste eeuw zo nadrukkelijk aanwezig was, kon men toentertijd echter nog niet spreken. Duits geld werd geaccepteerd door handelaren, maar ook de Heerlense Oranje Nassau-mijnen betaalden tot aan de Eerste Wereldoorlog de salarissen in pfennigen, grosschen en marken uit.² In sommige parochies aan Nederlandse zijde bleef men in de kerk Duits preken.³ Hoewel gelovigen als gevolg van de grens nu tot een andere kerkparochie behoorden, beïnvloedde dat niet hun kerkgang. Bewoners van vlak over de grens bezochten nog steeds de kerk van Bleijerheide, omdat die dichterbij was gelegen dan de eigen gebedsplaats en de daarbij behorende Bleijerheidense parochiebibliotheek bevatte tot 1914 meer Duitstalige dan Nederlandstalige boeken. Overigens was het in het protestantse Noorden, waar Nederlandse predikanten het Duitse gebied introkken, net andersom. Tot 1914 was daar in sommige grensgebieden Nederlands de 'kerktaal'.⁴

¹ GAK, Archief Kerkrade 1795-1946, inv. nr. 313.

² J. Brassée e.a., 'De bewoners van oostelijk Zuid-Limburg', 325.

³ Ibidem, 325.

⁴ M. Smid, 'Von der Anfängen des Pietismus', 202-217.

Gedurende de Belgische opstand (1830-1839) schaarden veel Limburgse gemeenten zich nog aan de zijde van de opstandelingen. De identificatie met de Belgen was wellicht aan de westzijde van Limburg groter dan in het oostelijk gebied. Maar ook in zuidoost Limburg moet men die gevoelens niet onderschatten. Veel mijnen werden geëxploiteerd met behulp van Belgische financiers, deskundigen en mijnwerkers. En bovendien viel het gebied van oudsher onder het Luikse Bisdom. De sympathie voor de opstand werd mede ingegeven door de weerstand tegen het verplicht stellen van de Nederlandse taal in 1823. Tot die tijd werd ook in de officiële correspondentie Nederlands, Duits en Frans gebruikt, een enkele keer zelfs door elkaar. Overigens is het de vraag in hoeverre er sprake was van een Limburgs samenhorigheidsgevoel. De provincie was een samenraapsel van oude hertogdommen en heerlijkheden dat was getooid met de naam Limburg (de streek met de oorspronkelijke naam Limburg lag ergens anders).

Het staatkundig lot van Limburg werd in 1839 bezegeld. In dat jaar werd het gewest definitief als Hertogdom Limburg ingevoegd in het staatkundig verband van Nederland. In economisch opzicht bleef het onderdeel van de onder Oostenrijkse leiding staande Duitse Bond. In geval van oorlog werd Limburg geacht goederen en soldaten te leveren aan het Bondsleger. Pas in 1869 maakte Bismarck aan dat lidmaatschap een eind. Gevoelsmatig Belgisch, staatkundig Nederlands, economisch afhankelijk van de Duitse burens en samengebracht tot een nieuwe provincie zonder een interne cohesie zoals in andere gewesten. Ondanks de scheiding bleef de bevolking van zowel Kerkrade als Herzogenrath haar identiteit ontleenen aan de oude situatie. In zoverre er in deze tijd gesproken kon worden van 'nationalistische gevoelens' waren deze van weinig belang in het Land van Rode. Zelfs in 1841 was de vaderlandse driekleur, het nationale symbool bij uitstek, nog niet aanwezig op het Kerkradse gemeentehuis. De burgemeester liet de commissaris van het district Maastricht weten dat de gemeente nooit - ook niet tijdens de Belgische Opstand - over een vlag had beschikt en evenmin van plan was die aan te schaffen.¹

Ook rond 1870 was de vernederlandsing van Limburg nog lang geen feit. Gedurende de Frans-Pruissische oorlog vreesde de katholieke Limburgse elite dat de overwegend protestantse Pruisen hun aanspraak zouden uitbreiden naar Limburg. Kerkrade stuurde aan Willem III in die dagen een uitgebreide felicitatie ter gelegenheid van zijn verjaardag, die door de Limburgse pers werd beschouwd als een teken dat deze gemeente niet langer deel wilde uit-

¹ GAK, Archief Kerkrade 1797-1945, inv. nr. 1570; Augustus, Driessen en Schaeps, *200 Jaar steenwegen*, 81.

maken van het 'Deutsche Vaterland'.¹ Maar over het algemeen werd het gebied door Hollanders nog steeds ervaren als een excentriek landsgedeelte. De Hollandse dominee J. Craandijk, die in de jaren zeventig van de negentiende eeuw al wandelend het Koninkrijk doorkruiste, was in hoge mate verwonderd over de provincie en schreef zich soms zozeer in het buitenland te wanen dat het noodzakelijk was er aan herinnerd te worden onder landgenoten te zijn.² Wat Limburg en Holland misten, was een gemeenschappelijke geschiedenis.

Kerkrade en dus ook Herzogenrath waren reeds in de zeventiende, achttiende en negentiende eeuw een gebied dat onder wisselende heerschappij viel. Binnen een periode van vijftig jaar rond 1800 had de doorsnee inwoner van oostelijk Zuid-Limburg al vijf keer een andere 'nationaliteit' gehad.³ Voor een boerengemeenschap (met de daarbij behorende boerenidentiteit) maakten dergelijke wisselingen van de macht weinig uit. De lokale gemeenschappen bleven in grote lijnen gezien naar binnen gericht. De instroom van buitenstaanders was relatief gering. Dat veranderde rigoureus aan het einde van de negentiende eeuw. Onder invloed van de opkomende industrialisatie groeide de reeds eeuwenoude lokale steenkoolmijnenexploitatie snel uit tot de belangrijkste economische activiteit. Het katholieke boerenlandschap veranderde daardoor langzaam in een modern industrieel landschap.

Mijnwerkersidentiteit

In het Wormdal en de wijdere omgeving werden reeds sedert de middeleeuwen steenkolen gedolven. Aanvankelijk in de vorm van dagbouw, later toen het technisch vermogen groeide ook ondergronds. De abdij Kloosterrade bezat vóór 1800 als eigenaar van grote delen van de grond veel exploitatierechten in de steenkoolwinning. In de loop van de tijd wist zij ook de particuliere exploitanten aan zich te binden. Nadat de Fransen in 1794 het gebied in bezit hadden genomen, kwamen de abdijsmijnen onder administratie van de *mines domaniales* (domeinen). Vandaar de latere naam Domaniale Mijn. Behalve deze mijn waren er in de negentiende eeuw ook andere te vinden in Kerkrade, zoals bijvoorbeeld de mijn Neu-Prick. Aan Pruissische zijde lagen Neu-Voccart, Langenberg (Kohlscheid), Neue Furth (Bardenberg). Sommige mijnen waren ondergronds met elkaar verbonden, maar na de scheiding in 1815-1816 werden deze gangen afgesloten en verzegeld door belastingambtenaren. De omvang van de steenkolenexploitatie was in vergelijking met latere

¹ R. op den Camp, 'Towards one nation', 81-105, 93.

² Zie: Ibidem, 97-101.

³ J. Brassée e.a., 'De bewoners van oostelijk Zuid-Limburg', 326.

jaren nog betrekkelijk klein en geenszins dominant aanwezig in de omgeving. De werkelijk snelle groei van de Limburgse mijnen vond plaats aan het eind van de negentiende en begin van de twintigste eeuw. In die periode verrezen overal in oostelijk Zuid-Limburg nieuwe mijnschachten: de Staatsmijnen Wilhelmina (1906), Emma (1912), Hendrik (1917), Maurits (1924), en de particuliere mijnen Oranje Nassau I-IV (1899, 1904, 1914, 1927), Willem-Sophia (1904), Laura (1905) en Julia (1926) en. Vooral tijdens de Eerste Wereldoorlog, toen invoer van kolen uit het Ruhrgebied onmogelijk was, trachtte de overheid de productie en afzet op te voeren. Dat gebeurde onder andere door de aanleg van nieuwe spoorwegverbindingen.

Over het algemeen voelden boerenzoons zich minder aangetrokken tot de zware ondergrondse mijnarbeid. Dit betekende dat mijnwerkers van elders kwamen, wat de zeer snelle bevolkingsgroei stimuleerde. In de negentiende eeuw steeg de omvang van de bevolking elke tien jaar met circa vijftien procent, maar begin twintigste eeuw was dat in sommige decennia meer dan zestig procent!¹ De meeste migranten kwamen uit Duitsland, met name uit het nabijgelegen Ruhrgebied. Men trof er ook Oostenrijkers, Polen, immigranten van de Balkan, Italianen, een aanzienlijke groep statelozen, Belgen en Fransen.² De bevolking was dus nogal internationaal samengesteld. In 1924 bezat nagenoeg twintig procent van haar een niet Nederlandse nationaliteit. In dat opzicht had de dorpsgemeenschap een uitgesproken internationale, multiculturele identiteit.

De mijnwerkers en hun gezinnen groeiden uit tot de dominante bevolkingsgroep in Kerkrade. Reeds in de negentiende eeuw was een aanzienlijk deel van haar inwoners werkzaam in de mijnen, maar in de twintigste eeuw liep dat op tot meer dan vijftig procent van de werkende bevolking. Daarentegen daalde het aantal landbouwers gestaag. In 1930 was nog slechts zo'n twee procent van de mannelijke bevolking in de landbouw werkzaam.³ De genen die niet in de landbouw of de mijn werkten, verdienden hun inkomen in de dienstverlenende sector of als middenstanders. Daarmee was Kerkrade de mijnstreek geworden zoals velen zich haar nu nog zullen herinneren. De *kompel* (mijnwerkersidentiteit) bepaalde het straatbeeld in het oude mijnwerkersdorp (dorpsidentiteit) dat veranderde in een stad (nieuwe stedelijke identiteit). Het van oudsher gesproken Rheinlandse dialect (Duitse taalidentiteit) vermengde zich met het typische mijnwerkersjargon uit het Ruhrgebied en Belgisch Limburg.⁴ Toch heeft het lange tijd geduurd alvorens de mijnwer-

¹ Th. L. M. Engelen, 'Van 1.300 zielen naar 50.000 inwoners', 1-29, aldaar 13.

² Herpers, 'Eenheid en scheiding', 66.

³ Ibidem, 62.

⁴ Zie in dezen bijvoorbeeld: *Kirchröadsjer Dieksiejoneer* (Kerkrade 1987). De lemmata uit de

kersidentiteit als cultuurhistorische identiteit werd geaccepteerd. De historicus J. Perry heeft meermalen beschreven hoe de mijnwerkerscultuur vanaf de jaren twintig van de twintigste eeuw geïntegreerd werd in de Limburgse.¹ Tot dan was (Zuid-)Limburg het land van de heuvels en dalen, dorpjes en kastelen, de ruïnes en veldkruizen. In de beeldvorming over deze regio was geen mijnschacht te vinden, hoewel die er al eeuwenlang stonden. De folklorist Gerard Lemmens publiceerde voor het eerst in de jaren twintig zijn sagen over mijnwerkers en in 1936 verscheen van zijn hand *Mijnwerkersfolklore in Limburg*. Volgens Perry wilde hij tussen beide culturen een brug slaan: “Waar het hem om ging was het mijnbedrijf en het mijnwerkersleven te maken tot bouwstenen van een eigen Limburgse volkscultuur en ze daarmee respectabel te maken; Limburg en de mijn met elkaar verzoenen”.² In de jaren vijftig omstrengelden ‘oud’ en ‘nieuw’ elkaar innig. De mijnwerker gold als een van de helden van de naoorlogse wederopbouw. In Kerkrade verrees in 1956 op de Markt zelfs een standbeeld voor de mijnwerker. Dit nationale mijnwerkersmonument is een zeer figuratief beeld van een stoere kompel die met een mijnlamp in zijn handen zelfverzekerd de wereld inkijkt. Voor Nederlandse begrippen is dit een bijzonder beeld, want er zijn slechts weinige die de arbeider als onderwerp – de Dokwerker uitgezonderd – kennen en nog minder die de katholieke arbeider in zulk een onafhankelijke pose verbeelden.

Van belang is dat deze mijnwerkersidentiteit grensoverschrijdend was. Grensoverschrijdend betekent in dit geval ook de grens met België. Het vaktaalgebruik was zowel aan Nederlandse als aan Duitse zijde in de mijnen vrijwel identiek. Het lijkt er op dat, zodra het bovengrondse landschap werd verlaten en de arbeiders zich naar beneden begaven er een andere identiteit domineerde. Dit had natuurlijk in de eerste plaats te maken met het verrichten van dezelfde soort arbeid, hoewel de arbeidsomstandigheden per mijn en land konden verschillen. De lotsverbondenheid en de daaruit voortvloeiende identificering werd echter ook in belangrijke mate bepaald door het gevaar dat het werk met zich meebracht. Gasexplosies, instortende mijngangen en zovoort behoorden tot de dagelijkse leefwereld van de kompels. Hoewel het beeld van verbondenheid tussen mijnwerkers, die veelal in termen van mannelijke kameraadschap wordt beschreven, in verhalen soms sterk wordt gero-mantiseerd, bevat het wel degelijk ook een kern van waarheid.

Mannelijkheid was één van de kenmerken van de mijnwerkersidentiteit. Kusters en Perry drukten in hun boek *Versteende Wouden* een foto af uit het

‘mijnwerkerstaal’ zijn hierin met een apart teken (hamer en pikhouweel) gemerkt.

¹ J. Perry, ‘Limburg kolenland’, 65–78; W. Kusters en J. Perry, *Versteende wouden*.

² J. Perry, ‘Limburg kolenland’, 67.

blad *Steenkool*, gemaakt naar aanleiding van het carnavalsfeest in 1946. De foto toont een lachende, jonge vrouw in mijnwerkerskleren met een masker half voor haar gezicht.¹ Niets kan meer benadrukken dat het mijnbedrijf bij uitstek een mannenwereld was. De afgebeelde, speelse identiteitwisseling was namelijk uitsluitend als carnavaleske pret mogelijk. Carnaval was immers het feest dat veroorloofde een andere rol of identiteit aan te nemen. In het echte leven was de rolverdeling beduidend anders. Behalve op het kantoor kwamen in de mijnen nauwelijks vrouwen tegen. In de mijnwerkerscultuur wordt de rol van de vrouw vooral beschreven als die van huisvrouw en moeder die de door de katholieke kerk als intermediair werd gebruikt om de mannen in het gareel te houden.² Ze moest voor haar man en zonen die in de mijn het brood verdienden dag en nacht klaar staan en de gezelligheid thuis waarborgen. De vrouw werd geacht haar identiteit te ontleen aan haar rol van verzorgster. Binnen de mijnwerkerscultuur bestonden net als overigens in het katholicisme, het boerenleven en andere culturen dus ook gender bepaalde identiteiten.

Nieuwstraat/Neustrasse: tot 1918

De grens aan de Nieuwstraat veranderde in de eerste helft van de twintigste eeuw langzaam van karakter. Rond 1900 had de Domaniale Mijn langs de Nieuwstraat een groot aantal ambtenarenwoningen gebouwd. De voortuinen daarvan vormden de grens met Duitsland. Aan Duitse zijde liep sedert 1902 de trambaan van Herzogenrath naar Aken, waarvan ook de Kerkradenaren gebruik maakten. De Eerste Wereldoorlog veranderde de verhouding in de grensstreken tussen Duitsland en Nederland definitief. In de eerste plaats had dit te maken met de oorlogssituatie, waarin Nederland poogde neutraal te blijven. In de tweede plaats werden de in de negentiende eeuw reeds geconstrueerde nationalistische gevoelens en identiteiten juist in deze periode ook in de grensstreken versterkt. Aan deze zijde werd men Nederlands en aan gene zijde Pruisisch.

Na het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog verscheen er in 1915 langs de Nederlandse huizen prikkeldraad die de aanwezigheid van de grens niet alleen visueel accentueerde, maar tevens smokkel, spionage en desertie moest bemoeilijken. Later verplaatsten de Duitse autoriteiten de versperring naar het midden van de weg, terwijl er aan Nederlandse zijde een schepje bovenop werd gedaan door eveneens een prikkeldraadversperring op te trekken. Dit laatste moest de Nederlandse neutraliteit in oorlogstijd benadrukken. Duitsland verloor de oorlog en België kreeg als één van de overwinnaars de taak

¹ W. Kusters en J. Perry, *Versteende wouden*, 113.

² L. Kreukels, *Kolen en kompels*, 139.

om de grens bij Herzogenrath te bewaken. De Nederlandse autoriteiten waren niet gelukkig met de komst van Belgische troepen. Er bestonden immers sterke Belgische verlangens om, naast Zeeuws-Vlaanderen, ook Zuid-Limburg te annexeren. Dit als 'straf' voor de Nederlandse neutraliteit. Maar (katholiek) Limburg wilde juist in deze periode zich in politiek en cultureel opzicht meer integreren in Nederland. De uit Limburg afkomstige C.J.M. Ruys de Beerenbroeck werd de eerste katholieke minister-president. De mislukte revolutiepoging van de socialist J. Troelstra wakkerde onder katholieken bovendien de anti-socialistische houding aan. En hoewel in Kerkrade als gevolg van een hoog percentage mijnwerkers de socialistische en communistische partijen in vergelijking tot elders in de provincie iets meer aanhang hadden, was de katholieke partij ook hier wat betreft de omvang van haar achterban in de meerderheid.¹ Dit en de annexionistische tendentie in België leidde ertoe dat op 20 december 1918 de gemeenteraad van Kerkrade een motie aannam waarin zij haar aanhankelijkheid betuigde aan vorstin en vaderland.²

De meerderheid van Limburg was afkerig van aansluiting bij België. De eerdere sympathiserende gevoelens ten aanzien van dit land, namelijk die uit de periode 1830-1839, lagen te ver terug om nog van invloed te kunnen zijn. Bovendien waren de Belgische annexionisten hoofdzakelijk Franstalig.³ Verder had de Nederlandse neutraliteit Kerkrade en de plaatsen in de omgeving geen windeieren gelegd: de mijnbouw floreerde en zorgde voor een redelijke welvaart. Koningin Wilhelmina bracht in maart 1919 een bezoek aan Zuid-Limburg. Dit paste in het beleid van het koningshuis om een actieve rol te spelen in het scheppen van consensus (nationale eenheid) onder de bevolking, een politiek die reeds door koningin-moeder Emma was geïnitieerd.⁴ Of de Kerkraadse Gemeenteraad met zijn motie overigens de gevoelens van de hele bevolking vertegenwoordigde, blijft de vraag. Jaren later, nadat de hele kwestie in een traktaat in 1925 tussen Nederland en België was beslecht, ontstond er in 1927 onrust bij de autoriteiten toen her en der pamfletten opdoken waarin Belgische annexionisten de aansluiting van Limburg bij hun land bepleitten.⁵ Het bleek een storm in een glas water te zijn, maar de paniek bij de

¹ Historisch Ecologische Databank, Instituut voor Sociale Geografie, KU Nijmegen. Bij de Tweede Kamer-verkiezingen van 1922, 1925, 1929 en 1933 kreeg de SDAP tussen de 16 procent en 25 procent, de RKSP tussende 55 procent en 70 procent van de stemmen.

² GAK, Archief Kerkrade 1795-1946, inv. nr. 4768, 'Motie gemeenteraad 20-12-1918'.

³ R.L. Schuursma, *Het onaannemelijk tractaat*, 25.

⁴ H. te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbesef*.

⁵ GAK, Archief Kerkrade 1795-1946, inv. nr. 4768. De tekst luidde: "Limburgers, de Belgen hebben U niet vergeten. Laat ons in alle vrijheid, als broeders onder elkander eene vereeniging tussen België en Limburg afspreken. De Toekomst en de voorspoed van Maastricht en de vrije

gezagsdrager tekent hun op niets stoelende onzekerheid. Limburg was wel degelijk ‘Nederlands’ geworden.

Integratie

Een aanzienlijk deel van de Kerkraadse bevolking was, zoals hiervoor reeds beschreven, afkomstig uit Duitsland. De groei van de mijnen veroorzaakte een behoefte aan nieuwe arbeidskrachten en in Duitsland was het potentieel mijnwerkers groter dan in Nederland. Overigens betrof het een zeer diverse groep buitenlanders die zich hier vestigde. Veel Polen en andere Oost-Europeanen trokken eerst naar Duitsland alvorens naar Nederland te gaan. Dat in 1914 velen van hen hun heil zochten in Kerkrade om aan de Duitse dienstplicht en oorlog te ontsnappen, is verklaarbaar. Maar wat intrigeert is dat er vervolgens bij deze ‘internationale gemeenschap’ een proces van integratie ontstond, zowel op lokaal niveau als in de nationale staat.

Het aantal buitenlanders (dus exclusief genaturaliseerden) in de Limburgse mijnen varieerde in de periode 1909-1949 globaal tussen de 10 en 30 procent van het totaal aantal werknemers.¹ Kijkt men naar de geboorteplaats, dan blijken volgens een steekproef in de periode 1907-1929 circa 40 procent van de personeelsleden van de Domaniale Mijn in Zuidoost Limburg te zijn geboren, terwijl 30-36 procent hun wieg in Duitsland had staan.² P. Brassé en W. van Schelven die onderzoek deden naar Poolse, Italiaanse en Joegoslavische mijnwerkers, concludeerden dat er sedert hun komst in de eerste helft van de twintigste eeuw sprake is geweest van een assimilatieproces. Vooral de directe nakomelingen van de eerste generatie immigranten pasten zich vrijwel volledig aan. Iets soortgelijks constateert A. Versteegh. Zij vergeleek de integratie van Polen in de Duits, Nederlandse en Belgische mijnstroken in de jaren twintig van de twintigste eeuw. Ze concludeert dat de aanpassing in Nederland makkelijker verliep dan in de buurlanden, hoewel Polen ook in de Nederlandse mijnstreek nog lange tijd als ‘buitenstaanders’ werden ervaren.³ ‘Pollak’ (Pool) was in Kerkrade de gangbare uitdrukking voor vreemde snuiter. En ook het hoge percentage NSB-stemmers in de jaren dertig laat vermoeden dat de houding ten aanzien van buitenlandse arbeiders niet altijd even vriendelijk is geweest. Volgens Brassé en Van Schelven werd het assimi-

provincie hangen van deze vereeniging af.” De pamfletten werden met een vliegtuig gedropt boven Maastricht. Volgens een verklaring van hun ouders namen Kerkraadse kinderen op familiebezoek deze pamfletten mee. Toen zij thuisgekomen ‘postbode’ gingen spelen, belandden ze in de brievenbus van anderen.

¹ P. Brassé en W. van Schelven, *Assimilatie* II-1. A. Korres, 'Historische interacties', 7-26, aldaar 20.

² A. Korres, 'Historische interacties', 21.

³ A. P. Versteegh, *De onvermijdelijke afkomst*. 297-298.

latieproces bevorderd door het gemeenschappelijke katholieke geloof en de Duitse taalbeheersing van de Polen. Duits was voor de oorlog op z'n minst de tweede gesproken taal in Kerkrade. Maar ook door de selectie van arbeiders in de crisisjaren bevorderde de integratie. Hooggekwalficeerde buitenlanders, zich door hard werken onderscheidende Polen en degenen die met een Nederlandse vrouw gehuwd waren, mochten blijven. De anderen werden als rechtelozen de grens overgezet.¹ Het aantal huwelijken van Polen met (genaturaliseerde) Nederlanders was in vergelijking met elders hoog. Versteegh berekende dat voor haar case (Heerlen) op zo'n 43,8 procent, in het Belgische Genk was dat bijvoorbeeld nog geen 10 procent.² Hier geldt dat de integratie en identificatie met de Nederlanders mede verliep via de Nederlandse vrouwen. De Poolse mijnwerkers in Zuid-Limburg trokken zich bovendien minder sterk in een eigen verenigingsleven terug dan in België en Duitsland. De katholieke kerk speelde daarin een actieve rol. Via het Laurentius-comité organiseerde zij de zielzorg voor buitenlanders.³ Ook Brassé en Van Schelven benadrukken de rol van de kerk. In haar mobilisatie van de bevolking tegen liberalisme en socialisme kon zij de buitenlanders tot bondgenoten maken, waardoor deze op hun beurt zich beschermd voelden tegen negatieve gevoelens van de autochtone bevolking. Die zag hen, behalve als collega's, ook als indringers en concurrenten op de arbeids- en huwelijksmarkt. Versteegh constateert in bijvoorbeeld Duitsland een veel vijandiger houding ten aanzien van Polen dan in Nederland, hetgeen er op duidt dat de strategie van de kerk effectief was. De verhouding in Kerkrade tot de van oorsprong Duitse immigranten is overigens van een andere orde dan tot die van Italianen, Polen en overige Oost-Europeanen. De eerstgenoemden kwamen van vlak over de grens en de culturele verschillen waren veel geringer.

Op lokaal niveau speelde de mijnwerkersidentiteit een belangrijke rol in de integratie, naast allerlei andere aspecten als geloof, gemengde huwelijken en taal. Op nationaal niveau hing de integratie samen met de specifieke politieke situatie in Nederland. De verzuiling bevorderde dat ook de mijnwerkersbevolking via het katholieke geloof kon opgaan in de nationale staat. Het belang van de katholieke zuil daarin is onbetwist. Immers van 'hoog' tot 'laag', van politieke partij tot lokale geitenfokvereniging omspande zij het katholieke verenigingsleven. Daarbij werden de andersdenkenden uitgesloten. Het is in Zuid-Limburg nog steeds een wijdverbreide volkswijsheid dat men zonder een briefje van de pastoor niet aan de slag kon in de mijnen. De identificering van deze katholieken met de nationale staat verliep dus via hun zuil.

¹ P. Brassé en W. van Schelven, *Assimilatie*, 232-234.

² A.P. Versteegh, *De onvermijdelijke afkomst*, 264 en 273.

³ Ibidem, 274.

Nieuwstraat tijdens het Interbellum

Toen begin jaren twintig de draadversperringen verdwenen, bloeide de handel weer op. Duitsers, die na de Vrede van Versailles weinig konden kopen in eigen land, haastten zich naar de Nieuwstraat waar de gelegenhedshandel uit de grond schoot. De aankopen moesten vliegensvlug gebeuren, omdat de grensbewaking verplicht was hen terug te zenden. De kooplustigen kwamen dan ook, zeer tot ongenoegen van de middenstand in het dorp zelf, nooit veel verder dan de grensstraat. De lokale neringdoenden zagen met lede ogen aan hoe de beunhazen aan de Nederlandse kant en de handelaren van Duitse zijde, die een visum hadden omdat ze zogenaamd in de mijnen werkten, hun waren tegen profijtelijke bedragen verkochten in de Nieuwstraat.¹ Zo zou er in 1920 voor zo'n slordige 1,2 miljoen gulden zijn omgezet, voornamelijk aan koffie en sigaretten.² Het College van Burgemeester en Wethouders drongen er bij de centrale overheid op aan dat Duitse huisvrouwen van 13.00-16.00 uur op vertoon van een pas ook elders in Kerkrade inkopen mochten doen, en stelde zich zo op achter zijn eigen middenstand.

Ondanks het feit dat de oorlog voorbij was, werd de rijksgrens steeds nadrukkelijker ervaren. In de ogen van de bevolking bezat de Nieuwstraat echter een 'neutrale' status, niet in de betekenis van niemands eigendom, maar als die van gemeenschappelijk (volks)bezit. Een goed voorbeeld daarvan is de jaarlijkse (Nederlandse) katholieke processie die over de Nieuwstraat/ Aachenerstrasse voerde, dus over Duits gebied. Hoewel er praktische redenen zijn aan te voeren waarom deze route werd gevolgd, straalde het ook een zekere symboliek uit, namelijk dat het geloof niets te maken had met deze staatkundige grens. Hoeveel hekken en prikkeldraadversperring er in de loop van de tijd ook gestaan hebben, de Nieuwstraat is door de inwoners in de onmiddellijke nabijheid altijd als neutraal geduid. Met andere woorden: de identiteit van de grens was voor hen een geheel andere dan die voor de politici en beleidsmakers in Berlijn/Bonn en Den Haag.

Kerkradenaren waren gedurende de jaren twintig en dertig van de twintigste eeuw in hun culturele oriëntatie nog deels op Duitsland gericht. Dat blijkt onder andere uit het lange tijd ontbreken van een officieel carnavalsfeest in de gemeente. Tot in de jaren dertig trokken velen naar het naburige Aken om gedurende drie dagen de bloemetjes buiten te zetten. De viering van 'Vastenoavond', zoals het feest hier wordt genoemd, kon lange tijd niet rekenen op de steun van de geestelijke ambtsdragers, omdat het in hun ogen zou leiden tot excessen en normvervaging. In die gedachte kwam een kentering, wellicht omdat de kerk inzag dat ze haar gelovigen het beste kon con-

¹ GAK, Archief Kerkrade 1795-1946, inv. nr. 2852, 'Expresse Brief B&W d.d. 31-1-1924'.

² L. Augustus, J. Driessen en L. Schaeps, *200 Jaar steenwegen*, 90.

troleren door ter plaatste carnavalsverenigingen op te richten. In Kerkrade werd daardoor in de loop van de jaren dertig de viering van carnaval in het eigen dorp belangrijker. De eerste Prins Carnaval – de aanwijzing voor het officieel worden van dit feest – werd er in 1937 gekozen.

De etnologue C. Wijers deed in de jaren negentig van de twintigste eeuw uitgebreid onderzoek naar de betekenis van carnaval en de Limburgse identiteit. Men kan vraagtekens stellen bij haar uitgangspunt, namelijk dat identiteit door een groep zelf wordt bepaald, maar haar analyse van een belangrijke paradox is daarom niet minder terecht. Ze constateert dat een Limburgs volk dat één is in de beleving van zijn unieke eigenheid niet bestaat, maar dat de Limburger als identiteit wel bestaat mits geconfronteerd met een vreemde omgeving.¹ Hetzelfde werd hiervoor geconstateerd met betrekking tot het Drentse 'Oeze Volk' en de 'vrömde'. Carnaval wordt in Wijers' visie gebruikt om het Limburgse zelfbeeld ten opzichte van de rest van Nederland te profileren. Net zoals overigens het rooms-katholieke geloof en het dialect daarin hun functie vervullen.² Door ontzuiling, deconfessionalisering, standaardisering van taal en schaalvergroting boeten de laatste decennia katholicisme en dialect in het dagelijks leven aan betekenis in. Bij de constructie van een Limburgse identiteit worden zij daarom juist versterkt. Op lokaal niveau weerspiegelen zich de verhoudingen op kleinere schaal. Het 'wij-zij perspectief' verschuift dan naar de plaatselijke omstandigheden. Kerkrade profileert zich vooral ten opzichte van de buurgemeente Heerlen. De Staatsmijnen veroorzaakten daar in de twintigste eeuw een zekere vernederlandsing door de komst van mijnambtenaren uit het westen van het land. Het antagonisme wordt bovendien versterkt doordat Heerlen in de loop van de tijd Kerkrade als regionaal zwaartepunt overvleugelde. Heerlen wordt dan ook aangeduid als een gemeente van 'windbuulen'. Wijers constateert dat carnaval een feest is dwars door alle sociale lagen heen. In die zin is er sprake van een volksfeest dat in dit geval de lokale Kerkraadse identiteit moet versterken en de grenzen met de nabije burens – met name die met Heerlen – accentueren.

Carnaval bevat dus als we het in een langer termijn perspectief beschouwen wederom een paradox. Met de integratie in de nationale staat, ontstond er in de loop van de twintigste eeuw een behoefte om zich juist tegenover de dominante invloeden in die staat te verzetten. Bezien in de kortere termijn perspectief van de jaren dertig is hier echter vooral van belang dat de organisatie in eigen kring van het carnaval de grens nadrukkelijker aanwezig maakte. De eigen organisatie werd bevorderd door de kerk die meer toezicht wilde houden op haar gelovigen. Bovendien speelde ook de groeiende

¹ C. Wijers, "In één hand", 111–133, aldaar 111.

² C. Wijers, *Prinsen en Clowns*, 355.

spanning tussen de landen als gevolg van de opkomst van het nationaal-socialisme een rol, waardoor de behoefte om over de grens vertier te zoeken daalde.

Opkomst nationaal-socialisme

In de Nederlandse geschiedschrijving zijn we gewend om in de periode 1940-1945 een cesuur in de geschiedenis te leggen. Vlak bij de grens wordt echter duidelijk dat in veel opzichten in dit grenslandschap de breuk al in 1933 zeer voelbaar was. Grensgebieden deinen mee op het ritme van de geschiedenis van de buuren. Nadat de Duitse nationaal-socialisten in 1933 aan de macht waren gekomen, werd de stemming grimmiger aan de oostgrens. In Groningen, nabij de politieke concentratiekampen in Emsland, ontstonden organisaties die met name socialistische en communistische medestanders uit Duitsland hielpen vluchten, de zogenaamde Rode Hulp.¹ De over de grens werkende Twentse arbeiders moesten op 1 mei verplicht meedoen aan de optochten naar Gronau en Nordhorn om daar de toespraken van Hitler te beluisteren.² In de meeste grensgebieden kregen de inwoners ook te maken met Joodse vluchtelingen, die vrijwel zonder uitzondering teruggestuurd werden naar Duitsland. In Kerkrade viel in 1935 bij de verkiezingen het hoog aantal NSB-stemmers op: 24,2 procent van de stemgerechtigden kozen voor de nationaal-socialisten. Dat was aanzienlijk boven het provinciaal gemiddelde van 11,7 procent.³ De historicus S. Vellenga wijt dit onder andere aan de sociaal-economische slechte situatie, de wijze van katholiek zijn en de verwantschap met Duitsland.⁴

Aan de Nieuwstraat/Neustrasse vonden er herhaaldelijk kleine en soms ook ernstige grensincidenten plaats. Een enkele keer vielen er schoten en doden. Er was van vermoedelijk Nederlands communistische zijde agitatie tegen het optreden van Duitse grensbewakers. Vaak handelden de voorvallen om verdenking van smokkelactiviteiten, zoals die ook reeds voor 1933 veelvuldig plaatsvonden.⁵ Zelfs kinderen werden er van verdacht door hun ouders te zijn aangezet tot smokkel.⁶ Maar minstens zo vaak hadden de conflicten een politieke ondertoon: het hiervoor reeds vermelde oppakken van de twee Joodse demonstranten, de bloedwraak op een Duitse grensbeambte, de arrestatie door Duitse overheidsdienaren van een verdachte op Nederlandse bo-

¹ R. Weijdeveld en S. Adema, *Rode Hulp*.

² W. Schweizer, 'Duizend jaar Twente', 454.

³ S. Y. A. Vellenga, *Katholiek Zuid-Limburg en het fascisme*, 5.

⁴ Ibidem, 144.

⁵ M.N.B. Kockelkoren, 'Kerkrade-grensgemeente'.

⁶ GAK, Archief Kerkrade 1795-1946, inv. nr. 4769, 'Proces verbaal'.

dem, enzovoort. Telkens werden er uitgebreide politierapporten opgemaakt voor het Kerkraadse College van Burgemeester en Wethouders en onveranderlijk werd de gang van zaken minutieus uitgetekend op grenskaarten, waarop de grens afwisselend in een rode of groene lijn stond aangegeven.¹ Elke centimeter telde, zo nauw had men het eerder nooit genomen.

In 1936 bouwden de Duitsers een zogenaamde Umgehungsstrasse (ringweg), waardoor het gemotoriseerde verkeer Aken-Herzogenrath niet langer over de Neustrasse reed. Deze werd voor de grensbewakingstroepen nu eenvoudiger te controleren. Zo kon worden voorkomen, dat Duitsers nog ongewenste uitstapjes naar Nederland maakten. Eveneens werd verhinderd dat zij in aanraking kwamen met politiek verzet tegen Hitler aan de Nederlandse zijde van de grens. Maar vooral verdween voor Joodse vluchtelingen de betrekkelijke eenvoudige ontsnappingsroute via de tramlijn naar Herzogenrath, die ook stopte aan de Kerkraadse Holzstraat.

Na het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog in september 1939 plaatsten de Duitsers een 2,5 meter hoge draadversperring langs de grens. Sedert begin jaren twintig was de scheiding open geweest, maar nu werd ze weer hermetisch afgesloten. Gedurende de bezetting nam in Kerkrade bij velen de weerzin tegen de Duitsers toe. In sommige gezinnen werd in deze periode niet langer het Duits klinkende dialect gesproken, maar stapte men over op het Nederlands. Elke identificering met Duitsland of Duitse symboliek werd ook direct na de oorlog als ongepast ervaren. Tegelijkertijd gold die weerzin echter niet de directe burenen in 's Hertogenrade. De familie- en vriendschapsbanden aan weerszijde waren daarvoor te sterk. Tijdens de carnavalsoptocht in 1946 vlogen de broden over de draadversperring om de hongerende burenen te helpen.²

Nieuwstraat/Neustrasse: 1945-1992

Na het einde van de bezetting werden er in Nederland talloze plannen tot annexatie van Duits territorium gepubliceerd. Het meest vergaande wilde grote delen van Duitsland aan Nederland toevoegen, samengaand met een deportatie van de daar levende bevolking naar het oosten. De plannen werden ingegeven door drie motieven. In de eerste plaats waren er de revanchisten voor wie annexatie een gerechtvaardigde wraakactie was voor het aangedane leed. In de tweede plaats waren er degenen die incorporatie van Duits gebied zagen als een vorm van herstelbetaling en in de derde plaats was er een groep die om veiligheidsredenen de grens naar het oosten wilde verleggen. De

¹ GAK, Archief Kerkrade 1795-1946, inv. nr. 4769, 'Proces verbalen'.

² M.N.B. Kockelkoren, 'Kerkrade-grensgemeente'.

De Nieuwstraat eind jaren vijftig. Een hek van harmonicagaas vormt de scheiding tussen Kerkrade en Herzogenrath. Foto Collectie J. Finders (G.A. Kerkrade)

agitatie om over te gaan tot annexatie was in de periode 1945-1947 hevig, maar vond weinig weerklank bij de geallieerde bezettingsmachten. Uiteindelijk was het aantal en de aard van de grenscorrecties zoals dat in 1949 werd vastgelegd vrij minimaal vergeleken met de eerder geuite verlangens.¹

Ook de burgemeester van Kerkrade rapporteerde in 1945 zijn wensen aan de Haagse overheid. Zijn beweegredenen kwamen niet voort uit revanchisme. Hij had in de eerste plaats veiligheidsmotieven 'zedelijkheid en orde' zoals hij dat noemde en economische voordelen op het oog. Wat betreft het gebied tussen de grenspalen 229 en 232 wees hij onder meer op de onmogelijkheid om een behoorlijke verkeerssituatie te scheppen. Verder vond hij de smokkeltoestanden oncontroleerbaar. Bovendien konden de landbouwers, als gevolg van de uitzonderlijke naoorlogse situatie, niet bij hun grond op Duitse zijde komen. Ten slotte vond hij het onacceptabel dat aan de Nederlandse kant mensen op het slecht functionerende Duitse waterleidingnet waren aangesloten. De Kerkraadse burgemeester pleitte er dan ook voor om de grens tenminste tot achter de spoorweg Herzogenrath-Aken te verleggen. Ook wilde hij de ondergrondse grens wijzigen door mijnconcessies op Duitse zijde te incorporeren. Op deze wijze hoopte hij de levensduur van de Domaniale Mijn, en daarmee de bestaanszekerheid voor zijn Kerkraadse mijnwerkers, te verlengen. De burgemeester had trouwens het oog laten vallen op meer

¹ H. Roest, 'Perikelen', 430-436.

Duitse industrieën, zoals de glasfabriek en de knopenfabriek in Herzogenrath.¹ Zover is het niet gekomen. Uiteindelijk werd in 1949 bepaald dat de grens naar de as van de weg moest worden verplaatst. De trambaan lag op 65 centimeter van de nieuwe scheiding, zodat er net voldoende ruimte bleef om deze in gebruik te houden. Op 16 juli 1949 tussen 8.00 uur en 14.00 uur vond de definitieve bakening plaats. Pas op 8 april 1960 werd die in een verdrag met de West-Duitse autoriteiten bekrachtigd.

De naoorlogse grens symboliseerde zich in Kerkrade's eigen 'ijzeren gordijn', zoals dat in Het Limburgs Dagblad werd aangekondigd. Het aanvankelijk metershoge prikkeldraad aan de Nieuwstraat – opgetrokken door de Duitsers in 1939 en na de bevrijding door de geallieerde bezettingsmacht bestendigd – werd in 1955-1956 vervangen door een hek van harmonicagaas. Dat gold ook voor het gedeelte bij de Aachenerstrasse waar het prikkeldraad sedert 1947 verdwenen was. De plaatsing van de nieuwe afscheiding gebeurde niet door de lokale bestuurders, maar op last van de douane-autoriteiten die hiervoor geen toestemming van het gemeentebestuur nodig hadden. De gemeente protesteerde weliswaar in augustus 1955, maar de hoofdinspecteur der Invoerrechten en Accijnzen liet zich niet vermurwen. Hij schreef: "Uit psychologische overwegingen lijkt het gewenst om niet meer een hekwerk van prikkeldraad, maar een harmonicagaas en dan slechts van geringe hoogte te plaatsen" en hij vervolgde: "... getracht wordt het hekwerk een agressief karakter zoveel mogelijk te onthouden".² Het verzet tegen de dichting van het gedeelte bij de Aachenerstrasse werd door de KVP'er J. Peters in de Tweede Kamer aan de orde gesteld. Hij stelde over de kwestie kamervragen, waarin hij suggereerde de bestaande toestand te handhaven.³ Maar hij vond bij de Haagse overheid geen gehoor. Een hekwerk was (veel) goedkoper dan patrouillerende grensambtenaren.

Er werd een hek geplaatst over de hele lengte van de Nieuwstraat, dus ook het gedeelte dat in de periode van 1947 tot 1955 open was. Het verzet van de lokale autoriteiten tegen plaatsing werden gevoed door de bevolking zelf. Die had er al vaker uiting aan gegeven dat ze de straat nog steeds als 'neutraal' beschouwde, desnoods op een vermakelijke wijze met het doel de autoriteiten te tarten, zoals in 1954. Nadat in oktober 1953 de nieuwe wet op de zondagrust verbood vóór 12 uur lawaai te maken dat op tweehonderd

¹ GAK, Archief Kerkrade 1947-1960, inv. nr. 61, 'Brief burgemeester Kerkrade aan Commissaris van de Koningin Limburg d.d. 20 december 1945'.

² GAK, Archief Kerkrade 1947-1960, inv. nr. 61, 'Brief hoofdinspecteur Invoerrechten aan B&W Kerkrade 4-8-1955'.

³ GAK, Archief Kerkrade 1947-1960, inv. nr. 63, 'Krantenknipsels d.d. 31-1-1956 uit Limburgse dag- en weekbladen'.

meter afstand hoorbaar was, zaten de lokale fanfareverenigingen, die ook gewend waren op de zondagochtend een deuntje te blazen, met een probleem. Toen zij op de gebruikelijke wijze hulde wilde brengen aan een echtpaar dat zijn gouden huwelijk vierde aan de Nieuwstraat moest de muziek zwijgen. Een Duitse fanfare bood uitkomst door aan haar zijde 'auf die Pauke zu hauen'.¹

De naoorlogse grens veroorzaakte ook een uiteengroeien van de bevolking. Veel autochtonen aan Duitse zijde vertrokken vanwege de verslechterde economische omstandigheden en nieuwelingen, elders uit het land, namen hun plaats in. Het gemeenschappelijke dialect verdween daardoor uit Herzogenrath en handhaafde zich enkel in Kerkrade.² Door het wegtrekken van de oorspronkelijke bevolking groeide ook de sociale en culturele afstand. Maar van doorslaggevend belang daarin is ongetwijfeld de sluiting van de mijnen geweest. Toen in de loop der jaren zestig de mijnbouw in Nederland werd weggesaneerd verdwenen de objecten (mijnschachten, mijngebouwen etc) in hoog tempo uit het landschap. Wel werd een mijn in Valkenburg waar nooit één stuk steenkolen was gedolven als toeristische trekpleister geopend.³ In Kerkrade herinnert een gerestaureerde, maar voor deze streek atypische mijnschacht aan het mijnverleden, evenals de mijnschachtsymboliek die verwerkt is in het Stadskantoor en het museum Industrien, waar een deel van de geschiedenis van het mijnverleden is tentoongesteld. Op de plek waar ooit de in 1969 gesloten Domaniale Mijn stond, is een saaie nieuwbouwwijk verrezen. In het omringende landschap van oostelijk Zuid-Limburg liggen nog de kolenbergen die herinneren aan het verleden. Ze worden deels geëxploiteerd ten behoeve van de skirecreatie, deels, bedekt als ze zijn onder een nieuwe vegetatielaag, met rust gelaten omdat er zich unieke ecologische processen afspelen. Her en der vindt men nog 'relikwieën' uit het mijnverleden, zoals voorwerpen die na sluiting van de mijnen een herbestemming kregen als versiersel in de huizen en tuinen van particulieren.⁴

Wie meer over het mijnlandschap te weten wil komen, moet zijn of haar toevlucht nemen tot boeken die sedertdien verschenen zijn. Aanvankelijk gaven die meestal uiting van een onverwerkt verleden. Het eind jaren zeventig verschenen boek *Mijnwerkers, verhalen om te onthouden* (1979) is daar een sprekend voorbeeld van.⁵ Ook andere titels verraden iets van verbittering. *Het zwarte leven* (1985) wordt op de flap aangekondigd als een even gevoelvolle als grimmige beschrijving van een vergeten hoofdstuk uit de Nederlandse

¹ J. Brassée e.a., 'De bewoners van oostelijk Zuid-Limburg', 340.

² L. Augustus, J. Driessen en L. Schaeps, *200 Jaar steenwegen*, 93.

³ E. H. Karel en P. Stuart, 'De verlaten mijnen', 27-30.

⁴ P. Heijboer, *Het zwarte leven*, 128-129.

⁵ W. Nijsten, J. Bours en M. Hauvast, *Mijnwerkers, verhalen*.

geschiedenis.¹ *Kolen en kompels* (1986) verscheen in een serie die de geschiedenis vanuit het perspectief van de 'onderdrukte' arbeider beschrijft.² W. Nijstens boek *Ik zwarte blanke slaaf* (1977) en B. Hollewijns *Slaven van het zwarte goud* (1978) laten in de titel over de benaderingswijze al helemaal geen misverstand bestaan.³ Veel van deze boeken schilderen de mijnwerker als een in de steek gelaten volksheld. Tegenwoordig ebt die thematiek weg, en krijgen minder romantiserende beschouwingen de overhand.⁴

Eurode als nieuwe identiteit

Toen de mijnindustrie verdween, veranderde niet alleen het landschap, maar loste ook een gemeenschappelijke, grensoverschrijdende identificering op. Tegelijkertijd verdween ook de fysieke grens. Het hekwerk van harmonica-gaas heeft het slechts vijftien jaar volgehouden. Toen het proces van economische éénwording in Europa vorderde, werd het afgebroken. In 1968 werd het vervangen door een betonrand (leiconblokken) van veertig centimeter hoog.⁵ Vanaf begin jaren zeventig werd het voor Kerkradenaren en inwoners van Herzogenrath die in het bezit waren van een pasje, mogelijk om op een aantal plaatsen tussen de leiconblokken de grens over te steken. Er bestonden in deze periode nog grote juridische bezwaren (onder andere verkeerstechnische) om de straat zonder visuele scheiding in te richten.⁶ Maar toen de binnengrenzen in 1992 in de Europese Gemeenschap verdwenen, konden de leiconblokken vervangen worden door nauwelijks zichtbare zwarte nopjes in de weg. Het streven van beide gemeenten om ook in publiekrechtelijke organisaties samen te werken, heeft sedertdien de volle steun van de Europese Unie.⁷ Dit resulteerde onder andere in samenwerking op het gebied van huizenbouw en educatieve projecten op basisscholen. En natuurlijk de symbolische herinrichting van de Nieuwstraat/Neustrasse.

De Nieuwstraat/Neustrasse lijkt anno 2002 op een gewone straat. Ze is omgetoverd in een 'boulevard'. Aan Duitse zijde zijn de vele lege plekken tussen de oude bebouwing inmiddels geheel opgevuld. Aan Nederlandse zijde is op het voormalig terrein van de Domaniale Mijn in de jaren zeventig een woonwijk verrezen. Aan weerszijden van de weg loopt een fietspad, van de hoofdbaan gescheiden door laag struikgewas. Een zestal minirotondes, die het

¹ P. Heijboer, *Het zwarte leven*.

² L. Kreukels, *Kolen en kompels*. In deze serie verscheen bijvoorbeeld ook S. van der Hoeks *Bruine Goud*, dat een overgedramatiseerd beeld schetst van de armoede in de venen.

³ W. Nijsten, *Ik zwarte blanke slaaf*.

⁴ Zie in dezen bijvoorbeeld: B. P. A. Gales, *Ondergronds bovengronds*.

⁵ R.J. Herpers, 'Epiloog', in: R. J. Herpers (red.), *Kerkrade van dorp naar stad*, 229-268.

⁶ N.J.J. Szalata, Een weg zonder grens?

⁷ Zie voor de geschiedenis rond deze samenwerking: N. Ehlers, 'Selling the Border', 37-54, aldaar 44 e.v.

nieuwe Europese verkeersdenken symboliseren en de passant over de onzichtbare geworden grens voeren, moet de snelheid van het verkeer afremmen. Op één heeft men in het midden een aantal leiconblokken als 'monumentje' laten staan. Een andere herbergt het monument *d'r Knuip* (de Knoop), dat samen met de niet bijster originele gekozen tekst 'Alle Menschen werden Brüder' het samenhorigheidsgevoel tussen Kerkrade en Herzogenrath moet benadrukken.¹ Het is nauwelijks voorstelbaar dat hier een hek ooit de wereld in tweeën splitste. Toch kan men nog steeds een Duitse en Nederlandse zijde voelen. De architectuur is anders, hoewel de Nederlandse en de Duitse bouwkunst elkaar wel beïnvloed hebben. Ook de wooncultuur lijkt te verschillen. De spreekwoordelijke Duitse orde en netheid zet zich aan gene zijde ononderbroken voort. Aan Nederlandse zijde laat her en der een huiseigenaar zijn bezit verslonzen. De nummerborden op de auto's verraden nog steeds welke de Duitse en welke de Nederlandse zijde is. Aan Duitse kant wordt 'Hoch-Deutsch' gesproken, aan de Nederlandse kant overheerst nog steeds het dialect.

Het is verleidelijk om te veronderstellen dat met het verdwijnen van de gemeenschappelijke mijnwerkerscultuur er in deze streek de behoefte ontstond aan nieuwe vormen van gemeenschappelijkheid. Die zouden zich dan samenballen in de wens dat de bevolking zich gaat identificeren met Eurode. 'Eur' staat daarbij voor de toekomst en 'rode' voor het gemeenschappelijk verleden. De sociaal-geografe Ehlers schetst in het artikel 'Selling the border. Twin Towns on a border. The case of Kerkrade and Herzogenrath' dat er enerzijds de wens bestaat het toerisme te stimuleren door de geschiedenis van de grens te profileren, maar dat die profilering anderzijds geen effect heeft op de bevordering van het samenhorigheidsgevoel van de huidige inwoners in beide grensgemeenten. De bevolking zou meer gebaat zijn bij de stimulering van beide gemeenten als ontmoetingsplaats, als een plek waar informatie en kennis tussen beide landen wordt uitgewisseld. Dit zou namelijk de werkgelegenheid positief beïnvloeden. "Binational cities should become aware of the invaluable human capital that they have at their disposal", concludeert Ehlers.² In die zin zou Eurode inderdaad een nieuwe identiteit worden. Maar hier geldt dat het een door de overheid wenselijk geachte identiteit is. Ze wil immers van haar bijzondere situatie (grenslandschap) gebruik maken om zich te profileren in economische zin. Het herschrijven van de geschiedschrijving van bovenaf – een gevaar waar Ehlers ook op wijst³ – ten behoeve van de promotie van deze nieuwe identiteit is geen optie. Het zou overigens de

¹ N. Ehlers, 'De 'Muur' van Kerkrade', 7.

² N. Ehlers, 'Selling the Border', 50.

³ Ibidem, 42.

andere nog aanwezige (ook historische gevormde) identiteiten alleen maar uit de etalage kunnen verdringen, niet uit het landschap.

Grenslandschappen

In het eerste deel van dit essay zijn twee stellingen opgeworpen. De eerste stelde dat er naast het geografische landschap ook andersoortige landschappen bestaan, en de tweede dat cultuurhistorische identiteit niet primair door het geografisch landschap werd gevormd. Beide stellingen roepen de vraag op of het centraal stellen van het geografische landschap zoals dat in de Nota Belvedere gebeurt de juiste manier is om een cultuurhistorische identiteit te bepalen. Daarover gaat deze slotbeschouwing.

Wie enkel de fysieke objecten in het landschap als uitgangspunt neemt kan verzeild raken in een merkwaardig soort geschiedenis. Een mooi voorbeeld daarvan is het boek *Zeeuwsch-Vlaanderen. De geschiedenis van een grensgebied*. Het boek gaat voornamelijk over grenzen, die de auteur in allerlei denkbare soorten in het Zeeuws landschap heeft gevonden.¹ Ze worden door hem gecategoriseerd: grensbomen, grensslotten, grensdijken enzovoort. Grenspalen en stenen nemen een groot gedeelte van het boek in beslag. Zo presenteert hij behalve de rijksgrenspalen ook stenen bij boerderijen, provinciale grenspalen, stoeppalen, hekpalen, tiendpalen en nog vele andere. Onmiskenbaar hebben ze alle op de een of andere manier iets met het begrip grens te maken, maar toch kent deze objectenverzameling slechts een schijneenheid. Vanuit cultuurhistorisch oogpunt vallen zij namelijk niet onder een begrip te vangen. Een tiendpaal heeft betrekking op de inkomsten van abdijen in de middeleeuwen, terwijl de rijksgrens in samenhang staat met de nationale staten na 1800. De objectenverzameling suggereert verbanden die in de geschiedenis nooit hebben bestaan. Wat hier mis gaat is dat in het verhaal de objecten naar elkaar en zichzelf gaan verwijzen omdat ze zich territoriaal bezien in dezelfde geografische ruimte bevinden, maar in werkelijkheid verwijzen ze naar andere ruimtes.

Grenzen kunnen verschillen in het landschap markeren. Een aanvankelijk onbetekenende grens kan op den duur twee afzonderlijke fysieke landschappen veroorzaken. Wie het Zuidoost-Drentse Landschap vergelijkt met het aangrenzende Emsland kan opvallende verschillen zien. Hier is de grens al in de middeleeuwen ontstaan, omdat het ene gebied onder het bisschoppelijk gezag van Münster en de andere onder dat van Utrecht viel. Aan de Nederlandse zijde is het veen in de negentiende en twintigste eeuw drooggelegd en als turf afgegraven. Vervolgens is de zandlaag onder het veen (dalgrond) verrijkt met (kunst)mest en ontgonnen tot landbouwgrond. In Duitsland waar

¹ P. W. Stuij, *Zeeuwsch-Vlaanderen*.

het veengebied vanaf de grens doorliep tot zo'n twee kilometer van de Emsoever, ziet men een heel andere cultiveringsgeschiedenis. Alleen rond Papenburg werd het veen volgens de 'Hollandse' methode vergraven. De interesse voor turf was niet groot genoeg om in Emsland te vervenen. In plaats daarvan pleegden de arme boeren en landarbeiders op de veengronden rooibouw. Vooral de verbouw van veenboekweit kwam veel voor. Na de Tweede Wereldoorlog werd de laag zand met behulp van zeer grote ploegen onder het veen omhoog gehaald. Het veen verdween onder de nieuwe, vruchtbaardere landbouwgrond. Beide gebieden hebben door de ongelijksoortige ontwikkeling een heel ander aanzien gekregen, dat zelfs op satellietfoto's goed herkenbaar is. Zonder de grens was er ongetwijfeld een andere ontwikkeling geweest, want reeds eind negentiende eeuw stelden Nederlandse verveners hun toekomstbelangen op Duitse bodem veilig. Hier heeft de grens dus duidelijke sporen in het landschap nagelaten en markeert zij die nog steeds. Maar ook hier geldt dat de verschillen worden veroorzaakt door de ontwikkelingen op politiek-economisch terrein, niet door het geografisch landschap.

Aan de hand van het voorbeeld in Kerkrade is getoond dat de grens zich ook in andere ruimtes bevindt dan enkel het geografische landschap. Er is gewezen op de verschillende ontwikkelingen op taalgebied, de nationale oriëntatie enzovoort. Het gebied Kerkrade/Herzogenrath is geen grenslandschap uit zichzelf geworden. Het was het gevolg van beslissingen in een politiek landschap, die ver van deze streek werden genomen. Men kan in beeldende taal beweren dat het landschap zich 'verzette' tegen de nieuwe status. De enig denkbare natuurlijke dat wil zeggen landschappelijke grens lag ergens bij het riviertje de Worm. In het ondergrondse landschap werd die grens aangehouden, wat op zich zelf genomen een beslissing uit economische overwegingen was. Bovengronds werd de grens bepaald langs een verharde weg. Het duurde daarna nagenoeg honderd jaar alvorens de grens als fysiek object verscheen. Tot die tijd manifesteerde zij zich slechts in de andere ruimtes, bijvoorbeeld in het economische in de vorm van smokkel. In die landschappen speelden zich ook de processen af die later het fysieke object grens zijn betekenis zou geven: het opkomende nationalisme, het uiteengroeien van de streektaal, de oriëntatie naar andere regeringscentra, enzovoort. De grens was dus feitelijk de weerslag en manifestatie van ontwikkelen die elders hun beslag kregen. Daarbovenop komt dat er ook nog sprake is geweest van een mijnlandschap, dat een halve eeuw zeer dominant aanwezig was. Dat landschap en de daarbij behorende identiteiten waren geenszins gebonden aan de grens. Ze overschreden de grens, niet alleen naar Duitsland, maar ook naar België en hoewel er geen sprake is van een fysieke band ook naar andere gebieden waar steenkoolmijnen werden geëxploiteerd zoals in Polen.

Het bestaan van de verschillende landschappen en daaruit voortvloeiende analytische problemen is reeds door anderen geconstateerd. Hidding, Kolen en Spek deden in een artikel daarom de suggestie om een biografie van het landschap te schrijven.¹ Aan het begin van dit essay werd hieraan reeds gerefereerd. Het woord biografie wordt door hen als een metafoor gebruikt, omdat een vergelijking met de biografie als levensverhaal niet echt opgaat. Want in tegenstelling tot de levensbeschrijving van een mens kent die van het landschap geen begin of eind. De auteurs menen dat de geschiedenis van een gebied vanuit diverse kennisdisciplines moet worden benaderd en dat erkend moet worden dat er een zekere samenhang door de tijd is binnen zo'n landschap.² A. Schuurman komt in deze bundel tot de conclusie dat hun woordkeus ongelukkig is. Hij meent dat met het begrip biografie eenvoudigweg geschiedschrijving wordt bedoeld.³ De drie auteurs lijken in hun artikel bovendien niet los te kunnen komen van de door henzelf geschetste tegenstelling tussen de naturalistische (ecologische) en culturalistische benadering. Weliswaar pleiten zij voor een samengaan van beide visies, maar het heeft er alle schijn van dat hun opvatting over landschap juist daardoor weer terugvalt in een enkelvoudige benadering. In plaats van het landschap consequent te beschouwen als een product van het menselijk denken en handelen, krijgt het bij hen ongemerkt weer een betekenis als equivalent voor gebied of territoire, een door de natuur gegeven, quasi objectief vaststaand onderzoeksobject. Zij spreken terecht over de gelaagdheid in het landschap, maar door terug te vallen op een geografisch concept van dat landschap, komt de inhoud van die gelaagdheid slechts beperkt over het voetlicht. Misschien gaat het ook minder om een 'gelaagdheid', maar meer om een netwerk van hedendaagse en historische landschappen, zowel geografische, culturele als andersoortige. Dat in Limburg een katholiek landschap is te vinden staat buiten kijf. Dat er een heuvellandschap bestaat eveneens. Die twee hebben niet noodzakelijkerwijs iets met elkaar te maken, hooguit bevinden ze zich in dezelfde geografische ruimte. Daarentegen zijn er vanuit het perspectief van een mijnlandschap wel verbanden met beide te vinden. Die verbinding of samenhang van de ruimtes loopt primair via kennende en handelende mens die zowel aan de concrete als abstracte objecten betekenis geeft. De cultuurhistorische identiteit wordt dus bepaald door meerdere ruimtes en landschappen en de objecten krijgen op een ander niveau hun betekenis dan in het geografisch landschap zelf. Op zich zelf is het niet bezwaarlijk om het laatstgenoemde land-

¹ M. Hidding e.a., 'De biografie van het landschap'.

² Zie in dezen ook: R. During, H. Elerie en H. A. Groenendijk, 'Denken en doen', 111-157.

³ Zie bijdrage aan deze bundel: A. Schuurman, 'Vertel, Muze, vertel. Geschiedenis, ruimte en cultureel erfgoed'.

schap als instap te gebruiken, maar slechts de analyse van het netwerk van ruimtes/landschappen verschaft uiteindelijk inzicht in de cultuurhistorische identiteit.

Conclusies

Uit het voorgaande is gebleken dat grenslandschappen een plaats verdienen in de Nota Belvedere. De studiecasse Kerkrade toont aan dat dit soort gebieden een specifiek en bijzonder element vertegenwoordigen in de veelheid van Nederlandse landschappen. Door het verdwijnen van de Europese binnengrenzen veranderen deze regio's van karakter. In sommige gevallen verdwijnen ze geheel als grenslandschap, in andere gevallen proberen bestuurders en/of bewoners elementen daarvan te converteren naar een toekomstige identiteit. In Kerkrade lijkt dat te gebeuren via de ontwikkeling van Eurode, een concept dat eenheid en diversiteit van de regio benadrukt. Eurode is echter een plan dat van bovenaf komt. Het bezit weliswaar draagvlak onder de bevolking, maar is niet uitbundig door haar toegejuicht. Eén van de mogelijke oorzaken is dat er onvoldoende aandacht is voor andere historisch gegroeide identiteiten. Iets soortgelijks ziet men in de benadering van de Nota Belvedere. Het begrip cultuurhistorische identiteit wordt daarin te eenvoudig gehanteerd. Dit essay laat zien dat in het grenslandschap Kerkrade/Herzogenrath een veelheid aan identiteiten bestaat. Een willekeurig andere case zal hetzelfde resultaat opleveren. Het blootleggen van dergelijke identiteiten is één van de meerwaardes die historici kunnen toevoegen aan de in de nota geschetste toekomstperspectieven.

In de Nota Belvedere wordt een onderscheid gemaakt tussen onroerend en roerend erfgoed. De nota richt zich vooral op het onroerend deel. Maar voor een zinvolle benadering daarvan is het noodzakelijk om de samenhang met het onroerend erfgoed te blijven zien. Dit betekent dat behoud van fysieke dragers slechts zinvol is als zij gekoppeld zijn aan een verhaal, want dat biedt de 'toehoorder' de mogelijkheid zich inzicht te verschaffen in bijvoorbeeld continuïteit en discontinuïteit van individuele en collectieve identiteiten. Het verhaal is als cultuurhistorische drager onmisbaar bij het fysieke object in het landschap. Voor historici is ten aanzien van verhaal een kritische rol weggelegd. Door het benadrukken en onderzoeken van de geschiedenis ('history') dat hoort bij de afzonderlijke verhalen rondom het erfgoed ('heritage') kan voorkomen worden dat de doelstellingen in de Nota Belvedere eindigen in een eenzijdige cultuurpolitiek. De Hollandse Waterlinie mag tegenwoordig een 'appel doen op onze nationale trots', maar het geschiedverhaal over Kerkrade laat zien dat nationalisme zijn keerzijde heeft,

namelijk een hek van harmonicagaas dat als een ijzeren gordijn de wereld in het Land van Rode in tweeën spleet.